

T Ü R K ARKEOLOJİ DERGİSİ

SAYI: XII — 2

1963

Milli Eğitim Bakanlığı
Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü
tarafından yayınlanır

ANKARA, AJANS - TÜRK MATBAASI — 1965

İ Ç İ N D E K İ L E R

<i>Boysal, Doç. Dr. Yusuf</i>	: 1962 Senesi Teos Kazıları Hakkında Kısa Rapor	5 — 7
<i>Detweiller, A. Henri - Mitten, David Gordon</i>	: The Sixth Campaign at Sardis 1963	8 — 23
<i>Dörner, Prof. Dr. Friedrich Karl</i>	: Zusammenfassender Bericht Über Die Ausgrabungen In Arsameia 1963	24 — 33
<i>Erzen, Prof. Dr. Afif - Bilgiç, Prof. Dr. Emin - Boysal, Doç. Dr. Yusuf - Öğün, Doç. Dr. Baki</i>	: Van Çevresi 1963 Çalışmaları ...	34 — 36
<i>Gough, M.R.E.</i>	: Byzantine Paintings at Eski Gümüş	37 — 42
<i>Mellaart, James</i>	: Excavations at Çatal Höyük 1963	43 — 49
<i>Altan, Nemika</i>	: Ankara'da Bulunan III. Asra ait Bir Portre	50 — 53
<i>Dirimtekin, Feridun</i>	: Ayasofya Baptisteri	54 — 64
»	: The Baptistery of Saint Sophia	65 — 87
<i>Keskil, Süheylâ</i>	: Hatay Hadesi	88 — 90
<i>Sarı, Sevim</i>	: Kırıkkalede Bulunan Pişmiş Topraktan Eserler	91 — 100

1962 SENESİ TEOS KAZILARI HAKKINDA KISA RAPOR

Doç. Dr. Yusuf BOYSAL

Teos'da, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi adına kazı yapmak üzere Doç. Dr. Baki Öğün ile birlikte 1962 yılı Mayıs ayında Millî Eğitim Bakanlığına müracaat ederek gereken müsaadeyi aldık. Teos kazısının gerek müsaadesi gerekse diğer hususları ile ilgilenen Müzeler Genel Müdürü Sayın Rüstem Duyuran ile Fakültemiz Dekanı Sayın Prof. Dr. Mustafa Akdağ'a teşekkür etmek isteriz.

Seferihisar Kazasının Sığacık Köyü yakınında bulunan Teos, İon şehirlerinden bir tanesi olup antik devirde önemli rol oynamıştır. Buraya yapmış olduğumuz bir gezide, çeşitli yerlerde 7. yüzyıla kadar varan seramiğe bol raslamamız, bizi bu şehirde araştırma yapmaya sevketmiştir. Eski kaynaklarda adı sık sık geçen Teos şehrinde başlayan Fransızlara ait kazıların sonuca bağlanmamış oluşu da burada tekrar bir araştırma yapmayı gerekli kılıyordu.

Başkanlığımızda başlayan, giderleri Fakültemizin ayırdığı tahsisat ve Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünün yapmış olduğu yardımlarla karşılanan Teos kazısının, 1962 yazında yapılan çalışmaları hakkında burada kısaca bilgi vereceğiz.

Temmuz 1 den 15 Ağustos'a kadar devam eden Teos kazısının ilk kampanyasına, yukarıda bahsedilen kazının esas üyelerinden başka, 5 öğrenci ve Fotoğrafçı Bay. M. Ali Döğenci de katılmıştır. Çalışmalarımızı yardımcılarıyla kolaylaştıran mahalli makamlara ve bilhassa Seferihi-

sar Kaymakamı Sayın Nurettin beye teşekkür ederiz.

Bu mevsim yapacağımız çalışmalar, Teos şehrinin çeşitli yerlerinde küçük çukurlar açarak eski iskân durumunu ve katların tabakalaşmasını anlamak amacını güdüyordu. Bu bakımdan, aşağıda görüleceği gibi, bir birinden oldukça aralıklı ve iskân toprağının kalın olması muhtemel yerleri seçmeye çalıştık.

- 1 — Agora'da A Çukuru
- 2 — Sur önü, B Çukuru
- 3 — Akropol'de C Çukuru
- 4 — Tapınak civarında D Çukuru
- 5 — Tiyatronun güney - batısında E Çukuru
- 6 — Nekropol çalışmaları

A Çukuru :

Teos'a yapmış olduğumuz bir gezide, Fransız hafirlerin agora olarak kabul ettikleri yerde, köylülerin kuyu için açtıkları çukurdan çıkan buluntular arasında İ. Ö. 600 yıllarına kadar varan seramik görmüştük. Teos kazılarına başlarken ilkin bu kısımda durumu kontrol etmek istedik ve 2X6 m. ölçüsünde bir çukur açtık. Takriben 1 m. kadar derine inince su çıktı ve çalışamaz hale geldik. Burada hakikaten Roma devrinden başlıyan ve 7. yüzyıla kadar varan buluntular ele geçti. Bunlar arasında terra sigilata parçaları ile Hellenistik devire ait Megara parçalarını zikredebiliriz. (Res. 1) de Roma devrine ait bir kandil görülmektedir.

Bunun üst kısmında, Yunus balığı üzerine oturan ve flüt çalan bir Eros tasvir edilmiştir.

B Çukuru :

Şehir surunun tapınağın batı tarafına rashyan kısmının iç tarafında, hem tabakaları ve hem de surun temel durumunu kontrol maksadıyla küçük bir çukur açtık. Surun temel seviyesine kadar olan kısmında Hellenistik devir buluntuları hâkim olmakla beraber 6. yüzyıla kadar varan seramik de ele geçti. Bunlar arasında Hellenistik devir kandilleri önemlidir. Sur temelinin ana kayaya kadar takriben 0.80 m. lik kısmında 6. yüzyıldan başlayarak Protogeometrik sayfaya kadar buluntular tesbit edilmiştir. Bu çukurda ,bilhassa yukarı seviyelerin, surun inşası sırasında karışmış olduğu anlaşılmıştır.

C Çukuru :

Akropol'deki iskân durumunu kontrol maksadıyla burada bir sondaj yapmaya karar verdik. Akropol'ün doğu-güney yamacında ve tiyatronun doğu tarafında olmak üzere 5X8 m. ölçüsünde bir çukur açtık. Çalışmamız esnasında burada hiç duvara raslamadık ve 1 m. derinlikte ana kayaya ulaştık. Esasen Akropolde ana kayayı yer yer açıkta görmek de mümkündür. Bu bakımdan burada derine giden bir iskânı zaten beklemiyorduk.

Akropolde yapmış olduğumuz bu sondajda 7. yüzyıla kadar varan buluntular ele geçti. Buna rağmen akropol'ün bu yüzyılda iskân edilmiş olması şüphelidir. Fakat burada İ. Ö. V. ve IV. yüzyıllar kuvvetli bir şekilde temsil edilmektedir. Hellenistik devire ait buluntuların da dik-kati çekecek kadar az olması hususu, Teos'un diğer yerlerinde tesbit edilen kuvvetli Hellenistik devir iskânına bir tezat teşkil etmektedir. Bu durumu esaslî bir

şekilde kontrol etmek amacıyla, Akropolde ileride tekrar çalışmak arzusundayız.

D Çukuru :

Tapınağın yanında ve sur duvarı tarafında, bakkal Necati Yarar'ın tarlasında geniş bir çukur açmaya başladık. Buraya yakın olan ve yukarda kısaca izah ettiğimiz B Çukurunda protojeometrik devire ait buluntuların önemli bir şekilde ele geçmiş olmasından dolayı bu bölgede iskân durumunu kontrol etmek istedik. Aynı zamanda tapınak bölgesi olduğu için de, hiç olmazsa geç devirlere ait önemli yapıların bulunabileceğini tahmin ettik.

Burada aynı zamanda genişliğine bir araştırma yapmak istediğimizden 20X40 m. ölçüsünde bir sahada çalışmaya başladık. Takriben 50 cm den itibaren duvarlar ve odalar gözükmeye başladı. Hellenistik devirde buranın önemli bir iskâna sahne olduğu, megara nevinden seramiğin bol miktarda ele geçmesinden anlaşıldı. Bu mevsim çalışmalarımız sona eriyor olduğu için burada daha derine gitmedik.

E Çukuru :

Tiyatronun güneyinde arazi biraz yüksekçe olduğundan iskân katının derine gitmiş olma ihtimalini düşünerek burada bir çukur açtık. Tiyatroya 100 m kadar mesafede olan ve bakkal Yusuf'un tarlasına isabet eden çukurda, hakikaten projeometriğe kadar bütün devirlerin buluntuları ele geçti.

Satıhtan itibaren denizden 5.20 m ye kadar buluntular karışık bir şekilde ele gelmemekle beraber bu seviyede Roma seramiğinin hâkim olduğunu gördük. 460-420 cm seviyesinde ise Hellenistik devir buluntuları ele geçti. IV. ve V. yüzyıllara ait siyah glazürlü parçalar ise 460-420 seviyesinde bulundular. Bu sebepten dolayı

bu seviyedeki duvarları klâsik safhanın duvarları olarak kabul ettik.

VI. yüzyıl çukurun batı tarafında ve daha ziyade kuzey-batı köşede vazih bir şekilde belli olan, takriben 3.80 m seviyesinde bir taban tesbit ettik ve bunun 7. yüzyıla son verdiğini kabul ettik. Bu tabanın üstünde, yanı oda I ve II nin içlerinde erken 6. asır buluntuları ele geçti. Bunlar arasında Rodos tarzında Doğu-Yunan buluntuları ile bazı skyphos parçaları zikredilmeye değer. Bazı yerleri küçük taşlarla döşeli olan bu tabanın alt kısmındaki durumu kontrol maksadıyla biraz kazınca bol miktarda 7. yüzyıl buluntuları ele geçti.

E çukurunun güney tarafı karışık bir durum arz etmekte ve şimdilik 6. yüzyıl seviyesinin altına kadar giden ve muhtemelen Hellenistik devirde kullanılmış olan genişçe bir kuyu (çöplük) bulunmaktadır.

E çukurunu bir uçtan öbür uca doğru kateden duvarın, 6. yüzyıldan itibaren yapılan tamir ve ilâvelerle çeşitli zamanlarda kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Zira duvarda çeşitli işçilikler ve ilâvelerde istikamet farkları bariz bir şekilde görülmektedir.

Nekropol çalışmaları :

Teos şehrinin batı tarafında, deniz ile şehir arasında yer alan, sırt ve tepele- rin teşkil ettiği geniş sahanın çeşitli devir- lerde mezarlık olarak kullanılmış olduğu anlaşılmıştır. Bu sahada gezerken, üst kısımları açılmış olan pişmiş toprak lâhit ve parçalarına rasladık. Çeşitli yerlerde yaptığımız çalışmalarla bazı lâhitleri çıkarmak istedikse de yağmur sularından fazla müteessir oldukları için sağlam vaziyette çıkarmak mümkün olmadı. Esasen lâhitler arasında üzerinde süs taşıyan önemli eserlere raslamadık. Bu bakımdan bunları muayyen bir safhaya tarihlemek mümkün olmamaktadır.

Bu bölgede yaptığımız araştırmalarda mermerden bir torso ele geçirdik. I. Ö. V. yüzyılın başına ait olan Kritios oğlanı ile hem zaman olabilecek bu eseri İzmir Arkeoloji Müzesine teslim ettik.

Bu mevsim çalışmalarımız esnasında bölgede tesbit edebildiğimiz mimari parçalar ile kitabeleri bir araya toplayarak bunların tahrip ve kaybolmalarını önlemiş bulunuyoruz.

THE SIXTH CAMPAIGN AT SARDIS 1963

A. Henry DETWEILER and David Gordon
MITTEN

The sixth campaign at Sardis began on June 13 and continued until September 22, 1963, a somewhat longer season than usual. George M. A. Hanfmann was Field Director, and A. Henry Detweiler was Associate Director.¹ Excavation centered on three major areas in the city itself (cf. Fig. 1), with separate investigations conducted at the royal Lydian necropolis of Bin Tepe, six miles north of Sardis across the Hermos River.

As in the past, Cornell and Harvard Universities cooperated in conducting the excavations; the American Schools of Oriental Research once again acted as sponsor; and the Corning Museum of Glass, Corning, New York, continued its participation. Financial support was again provided by the participating institutions, the Bollingen Foundation of New York city, a grant from the Corning Museum of Glass, and an allocation of Turkish lira funds from the U. S. State Department under the provisions of U. S. Public Law 480.

In addition to the excavation activities, projects in zoology, anthropology, geology, and the study of glass were carried on in cooperation with Turkish and American specialists. Under the training program initiated with stipends from the Department of State grant, four Turkish stu-

dents took part in the work. Field trips and a series of seminars were arranged to strengthen the educational aspect of the program.

We are again indebted to the Ministry of Education of the Turkish Republic and its Department of Antiquities for their unfailing cooperation and help. Kemal Ziya Polatkan, Director of the Manisa Museum, once again was our energetic and dedicated Commissioner, and Muharrem Tagtekin of the Manisa Museum again acted as Commissioner for the Bin Tepe excavations.

At the «Lydian Trench» (Fig. 2), Dr. Gustavus F. Swift continued to clarify the history of occupation in this area from Lydian through Roman times. A total of 950 square meters to W 35 and S 135 to the south and west of the trench excavated in 1962 was cleared to a depth of from two to four meters, exposing a larger area of the major Lydian level of the sixth century B. C. West of Building C (Fig. 2) the continuation of six Roman terracotta water pipes was exposed; laid at ca. * 100.50, they presumably carried water from south to north. Beneath them at * 100.00, patches of fallen stone and other debris, perhaps from the destruction of Hellenistic buildings, lay on top of beds of sand and gravel. Farther south (S 95-115, W 25-35), more terracotta pipes were uncovered, with a large *pithos in situ* at ca. * 100.00. Scattered patches of fallen stone and bits of two isolated foundation walls occurred

¹ As Prof. Hanfmann was on sabbatical leave during the academic year 1963-1964, his share of this report was prepared by Dr. David G. Mitten, Assistant to the Directors.

at *100.20. Traces of a Lydian earth floor at *99.70 were encountered at W 23-28, S 102-105.

The fill in the southeast and southwest corners (E 10-W 35, S 115-135) was only excavated to ca. *101.00. It contained much late Roman pottery with lamps and glass and many coins of the fourth and early fifth centuries A. D. Surfaces of hardpacked earth detected throughout this area may have been paths, open courtyards, or threshing floors. A rubble wall, perhaps an early Byzantine construction retaining a terrace, ran from east to west between S 130 and 135, at *103.00. Two crude foundation walls, parallel to each other, belonged to what may have been a stable in an area roughly E 10-W 5, S 123-130; the northern foundation continued the line of the terrace wall toward the west. The southwest corner of the heavy brick and mortar wall forming the eastern boundary of the Lydian Trench for the past several years was located at E 6, S 123 at ca. *102.50; it had been built over a large Roman water pipe.

The central part of the excavation was overlaid by extensive areas of the Hellenistic stone debris, from *100.30 at the south to *99.90 at the north. At EO - W5, S 110-115 was found a well, 0.90 m. in diameter and carefully walled with large uncut stone blocks. It was excavated to *80.80, a depth of 18.9 meters, where ground water halted work. The fill contained masses of broken pottery, roof tiles, animal bones and small stones, forming a homogeneous deposit to within one meter of the top of the well. This fill is datable by Attic black-glaze sherds with palmette stamps to the early fourth century B. C. In the area just south of the well (W 2-10, S 117-122, *100.20-99.80), other sherds of Attic black-glaze ware and late black-figure began to appear in association with foundation walls at the end of the season.

The area promises welcome evidence for the Persian era.

In addition to the well, three other small buildings, D, E, and F (cf. plan, Fig. 2) were discovered in the central area between E5-W25, S 97-115. Building D is a fragmentary rectangular structure with portions of three walls preserved. The western wall, ca. 10 m. long, is carefully made of small stones, with two masonry facings filled with rubble. Its north end disappears under the heavy south wall of another structure, which in turn is overlaid by the Hellenistic Building C; hence Building D appears to be two building phases earlier than Building C. When removed, the upper of two well-preserved floors at *99.30 was found to contain sherds assignable to the early 6th century B. C. Building D also contained two hearths, a semicircular ring of small stones and a pit for refuse or storage. Building E (W 20-24, S 110-113), a roughly circular foundation ca. 2.25 m. in diameter, contained a floor at ca. *99.40. Its purpose is unknown, but its shape suggests a kiln or furnace. Several used Lydian lamps were found inside and to the east of its walls. Building F is the fragmentary foundation of another small rectangular structure; again, the sherds from its floor at *99.40 were datable in the first half of the sixth century B. C.

Contemporary with these three foundations was a refuse deposit (W 11-13, S 103-104) also at *99.50-99.20 which yielded a rich assortment of Lydian terracotta products and pottery. The head and one foot of a painted terracotta figure of a bearded Lydian man was mended with numerous fragments of the body recovered nearby at the same level, to form a terracotta statue 0.35 m. high (P 63. 307, cf. Fig. 3). A large hole at the base of the neck reveals this as an unusual plastic vase. The figure wears a white tunic diagonally hatched

with black lines and decorated with a meander - bordered red bib on the breast. Based on the style of curls and modelling, it may be dated in the early sixth century B. C. The largest part of a Lydian bichrome *deinos* (P 63. 366, Fig. 4) decorated with two friezes of marching lions, deer and goats, probably dates in the late 7th century B. C. Also found in this deposit were the forelegs, with base, of a large terracotta animal figurine, possibly a camel (T 63. 48, Fig. 5), and over thirty pieces of intact or mendable Lydian pottery, as well as numerous Greek sherds. The refuse deposit apparently was formed not later than the end of the 6th century; nothing indicating a later date was recovered. A sherd from a krater in the upper floor of Building D matched other pieces in the refuse pile, suggesting that the deposit is contemporary with these adjacent structures.

Beneath this sixth century level, sloping from ca. *100.00 in the west to ca. *99.00 in the east, appeared a heavy bed of water-laid sand and gravel, perhaps deposited by a mouth of the Pactolus flowing through this area until the seventh century B. C. Beneath this gravel, at ca. *97.60, was found a layer of fine earth within which occurs a hard floor, burned in places, a large section of which was cleared in the eastern part of the trench in 1962. It may be associated with one of the Kimmerian inroads on Sardis, in the early 7th century. In 1963 this floor was detected farther to the west; pottery associated with it, including sherds of Lydian geometric bowls and plates, an early Lydian bichrome hydria and large fragments of Protocorinthian skyphoi, suggest a date in the early 7th century B. C.

The main hall of the Roman synagogue, discovered and identified in 1962 north of the Roman highway (Fig. 2), was cleared and the southeastern corner

if its forecourt freed. Excavation was supervised by Dr. David Gordon Mitten, assisted by Fikret Yegül. In addition, five shops lying outside the south and east walls of the synagogue were excavated. The top of a curving brick construction opening east and containing two smaller hemispherical niches, thought when first encountered in 1960 to be a small nymphaeum, proved to be a large apse 12 m. wide closing the western end of the main hall (Fig. 6). Two short passages, 1 m. wide, leading diagonally into the apse from either side, had been blocked up and covered with a thick layer of coarse red plaster as a bedding for sheet marble revetment; a finer coat of tan stucco on the west wall of the northern passage bore numerous incised graffiti of horses, eagles, and human figures, as well as inscriptions. Three heavily damaged concentric brick benches, averaging 0.75 m. in width, line the apse; the top surface of the uppermost bench lies at *97.54, 1.20 m. above the mosaic. This mosaic (Fig. 7) 7.50 m. wide by 2.25 m. deep, features two symmetrically arranged vines growing out of a large volute-handled krater; a peacock, now defaced, sat in the branches to either side. A colorful wreath above the krater contains a partly damaged dedicatory inscription, dated by Prof. Louis Robert in the 4th century A. D. The mosaic was slightly above the floor of the main hall and was separated from it by a marble sill ca. 0.25 m. wide; cuttings in this curb indicate that it supported a balustrade or screen. To the south of the apse appeared a small room 6.10 m. long, opening into the main hall at its eastern end through a doorway with marble jambs.

The main hall of the Synagogue (Fig. 6) proved to be a huge rectangular chamber oriented east-west, 59.65 m. long and 18.00 m. wide. Six pairs of square bases, measuring ca. 1.50 by 1.25 m. arranged opposite each other along the north and

south walls, supported piers which in turn must have held the cross beams of the roof. The portions of the mosaic floor so far uncovered, lying at an average level of *96.40, consist of rectangular panels of interlocking circles, four-pointed stars and the like. A monumental marble table, 1.225 m. high by 1.225 m. wide by 2.43 m. long, stood at E 48 N 10-12, in line with the axis of the central doors into the main hall and forecourt. Its two upright supports are decorated with eagles in high relief (Fig. 8) clutching thunderbolts in their talons, perhaps recut from some earlier Roman monument. The top slab, shattered by falling masonry from the walls and piers, is trimmed with a massive egg-and-dart molding. A pavement of marble slabs lay on the west side of the table, facing the apse. Many fragments of large marble lions were found nearby; these were mended to form two pairs of seated lions, back to back (Fig. 9). These figures may have been re-used as guardian animals on either side of the table. Their date will need to be determined by close study; G. M. A. Hanfmann considers them archaic, while D. G. Mitten favors a fourth century B. C. date.

The piers, averaging 6.25 m. apart, were connected with the side walls by low platforms 1.10 m. wide. They contained much material re-used from earlier structures. Most of the bases included stone benches with concave profiles in the lowest course, facing toward the center of the hall. In Base S 4, this was a well-preserved travertine bench 0.43 m. high with a lion-footed leg at one corner. Fallen from atop this bench was an orthostate block inscribed with thirteen lines of text (IN 63.141, Fig. 10); it contains several letters not hitherto attested in Lydian inscriptions. The block, measuring 0.68 m. in height, 1.12 m. long, and 0.37 m. wide, is framed by drafted edges and a roundel molding at the base; two iron dowels

set in lead protrude from the bottom of the block. Also fallen from the westernmost pair of piers were a number of finely dressed marble blocks with carefully finished *anathyrosis*; four of these (IN 63.118-121) bore long texts in Greek with finely carved small lettering. Two of these four belong to a letter from Antiochus III to Sardis directing rehabilitation measures in the city after the capture of Achaesus and dating in 213 B. C. The other texts describe honors voted to Heliodorus, son of Diodoros, and order a letter of Laodikeia, queen of Antiochus III, to be inscribed on the *parastades* (the antae) of the Metroon of Sardis.

The first major examples of archaic Lydian sculpture recovered by the current excavations were found among the collapsed blocks of the synagogue walls. The bottom half of a small *kore* (Fig. 11; S 63.30) 0.39 m. high, was found built into a piece of the north wall that had fallen into the main hall. The parallel abraded folds are suggestive of Samian influence; the roughly finished base and back may have been set into an architectural niche. A date around 600 B. C. appears possible.

At E 73.5, N 17.20 - 17.70, *97.25-96.75 lay a reused block in the form of a miniature temple (S 63.51, Fig. 12) with three fluted Ionic columns on sides and rear. The roof, probably pedimental, had been hacked away, taking with it the head of a large relief of a goddess, dressed in an Ionian *kore*, standing between columns in the porch of the temple. Smaller reliefs, placed between the columns in three registers, adorn the sides and back. The monument is preserved to a height of 0.62 m.; it is 0.0 m. wide, and 0.343 m. deep from front to back. Although battered, the figure on the front still retains many of the delicately carved details of drapery and jewelry; when found, heavy traces of mortar still adhered to the ankles and feet. The *kore* wears the stan-

dard double garment of Ionia, the chiton covered by himation, and grasps the hem of her skirt with her right hand. She clasps a small animal, probably a lion, against her breast with her left hand. She also wears a bead-and-reel necklace. Traces of drapery at the base of her neck indicate that her head was covered. Two raised, wavy ridges flank her on either side. The smaller reliefs on the sides face, or march, forward; they include *korai* (e. g. Fig. 13), lions rearing on volutes, and satyrs or komasts holding drinking cups. Six panels on the back depict sometimes enigmatic mythological scenes; two birds attacking a treed animal, a lion confronting a boar across a tree, a robed figure driving a two-horse chariot, a hero killing a lion with a club (probably Heracles slaying the Nemean lion), a much-effaced horseman (?), and a slaying with three figures, perhaps the slaying of Aegisthus by Orestes. The lower part of another *kore* (S 63.41) was split from the front of a similar columned shrine. This figure, of which only the lower half is preserved, stands to a height of 0.39 m. She also stood between columns, one of which is preserved; this, however, is unfluted and stands on a small pedestal. A sinuous rope-like object hangs from her right hand to her ankle. These sculptures reveal a court school of sculptors working at Sardis in the first half of the 6th century B. C., strongly influenced by Ionian schools such as Samos and Miletus, but preserving an individualistic style.

Many new dedications inscribed on marble plaques, similar to inscriptions found in 1962, were recovered from the synagogue; one of them (IN 63.49) records the gift of a $\epsilon\pi\tau\alpha\mu\acute{\iota}\ \zeta\lambda\omicron\nu$ or seven-branched lampstand, probably the traditional *menorah*. In addition, two outer arms of a large marble representation of the *menorah* (S 63.50), carved completely in the round (Fig. 14) were recovered. The space

between was filled with a screen of delicately carved tendrils. The crossbar connecting the ends of the arms was inscribed on both sides with $\Sigma\Omega\text{ΚΡΑΤΗΣ}$. The width of the intact *menorah* must have been over 1 meter. A smaller *menorah* (M 63.55) 0.18 m. high, cut from sheet bronze, was fastened through small holes in its stem to a larger object, perhaps a piece of furniture.

In the large rectangular entrance court to the gymnasium (Marble Court, cf. plan, Fig. 1), Prof. Stephen W. Jacobs of Cornell completed the recording and removal of all major blocks into the open space to the east, except for a few architrave blocks and sections of the large spirally-fluted columns from the main gateway, which were left *in situ* along the western side of the enclosure. Sections of the well-preserved marble floor of *opus sectile* panels in the southeast, northeast, and northwest corners of the court were cleared. The two-storied screen building now appears to have been walled shut during the early Byzantine restoration except for the three central intercolumniations. A tentative restoration of the court during its various phases is nearing completion, preparatory to possible restoration of part of the facades around the court.

At the sector Pactolus North (PN on plan, Fig. 1), William C. Kohler, John G. Pedley, Noel Robertson and George M. A. Hanfmann cleared additional portions of the Islamic, Byzantine, and Roman settlements north of the area explored in previous seasons. Work continued from June 21 to August 24. Immediately below the surface, in squares W 235-249, S 351-361, appeared crude rubble walls of an Islamic village which appears to have occupied the site from the late 14th through the late 18th centuries A. D. or later. W. C. Kohler distinguished two major levels of occupation separated by a heavy burned la-

yer. Somewhat irregular rectangular units, incorporating much re-used material, occurred in both levels. Floors in the upper level occur at ca. *90.4. The lower level, from *89.00 - 89.6, featured three stone bases, perhaps for wooden interior supports or porch posts, and contained green-glazed wares and grotesque spouted pots. The tubular spout of a red-burnished vessel (P 63.59) built into an Islamic wall resembles Hittite and related wares of the first half of the second millennium B. C. in the Anatolian plateau.

Beneath the Islamic village lay early Byzantine continuations of the «Mosaic Suite» discovered in 1962. Two large stuccoed tanks were filled in, perhaps as part of a great rebuilding ca. 400 A. D., forming the northern part of the impressive large hall 18.5 by 5.7 m. which contained the «Eagle Mosaic». A later rebuilding of the upper walls was noted here, as well as at W 223-227, S 349-354, where an irregularly shaped area is bounded on the east by a curving rubble wall 1.5 m. thick, whose top lies at *90.42. A gold solidus of Justin I (518-527 A. D.), (Fig. 15, C 63.175), built into this wall just above the base course, suggests that this phase of construction was undertaken in the mid-6th century A. D..

Earlier constructions were incorporated into these buildings. Two marble steps at W 220.6 - 223.4, A 340-345, supporting the lower part of a monument with simple base profile, perhaps of the late first century B. C. or early first century A. D., were built over by a stuccoed chamber, perhaps a vaulted tomb. Five Roman-built sarcophagi and tile graves lay nearby; they appear to form a kind of small funerary precinct of enclosure of the second and third century A. D. The richest of these graves, 1963.1, contained three skeletons of adults extended full length, their heads toward the west. The grave offerings of glass and terracotta objects,

included a piriform glass unguentarium, a terracotta rooster and a dramatic mask (T 63.35, Fig. 16).

Walls and a well-defined floor of the Persian level, perhaps related to the apsidal buildings farther south, occurred at W 236-248, S 342-348. The associated pottery, including Lydian wares and Attic black-glaze sherds, supports the strong probability that there was no marked break in life at Sardis to indicate the transition from Persian to Macedonian rule in the late fourth century B. C.

Between August 5 and 24, Prof. A. Henry Detweiler, assisted by Ralph Iler and Mehmet Ergenc, completely cleared the small Middle Byzantine church «E» (Fig. 1), whose identification had been suspected by Howard Crosby Butler, director of the Princeton excavations at Sardis from 1910 through 1914. The church is oriented roughly east-west, measuring 18.48 m. long by 11.49 m. wide, and contains three small masonry apses at the eastern end; the central apse is slightly larger than the two at either side. A large brick dome stood over the center of the church at the intersection of two barrel-vaults; a smaller dome rose above each of the four arms thus formed. The entrance was through a narthex at the west. The structure stood on a solid raised masonry platform which incorporated much heavy masonry from Roman and earlier structures. Parallel rows of channels laid under the floor of the building probably contained a framework of timbers bolted together to reinforce the church against earthquakes, a variation of the age-old «half-timbering» technique common in this part of Asia Minor. A rectangular tank-like cavity 1.71 m. long by 1.26 m. wide was sunken below the floor on the right side of the church. A steep flight of stairs leading into it makes it likely that this was a baptistery. Traces of three layers of painted plaster adhere to the

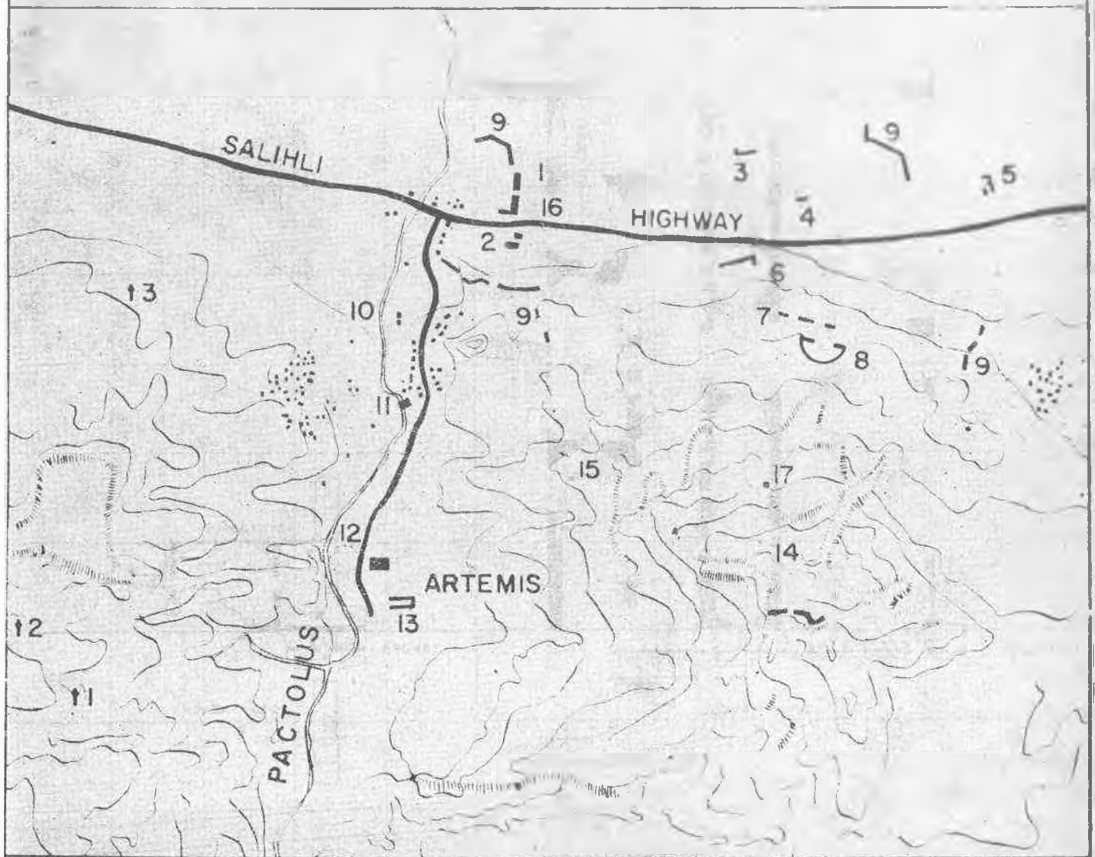
south wall; of the outermost coat, portions of a geometric band of diamonds in black, red, and green with tiny white crosses in their lower apices survive. The church remained in use only a short time after its construction probably in the twelfth century A. D. Heavy burning over the floor, associated with quantities of pottery, glass, etc., show that Islamic shops and furnaces were active in the building before its final destruction by earthquake.

At the Lydian royal necropolis of Bin Tepe, preliminary investigations were begun at Karnyarik Tepe, the central of the three largest Tumuli in the cemetery. Trenching was begun on the south face of the mound to locate the *crepis* or retaining wall around its outer periphery, and if possible the *dromos*. The major trench, excavated in a series of five large platforms running vertically up the slope of the mound, was 18 m. wide and 4.50 m. deep. Dr. David Greenewalt of the Massachusetts Institute of Technology conducted tests with electronic equipment in an attempt to detect buried walls or structures immediately beneath the surface of the mound; his observations were further investigated with the aid of a water-cooled oil drilling rig kindly loaned by the University of Pennsylvania Gordon excavations. A major effort to reach the main tomb chamber, perhaps involving tunne-

ling, is planned for the summer of 1964.

Work on Karnyarik Tepe was suspended August 9. Attention turned to investigation of a smaller mound, BT 63.2, a short distance to the east, where geophysical testing had revealed the possible presence of a tomb chamber. Work began with the sinking of a pit into the center of the mound where the ground level was highest. At a depth of 2.60 m. from the surface a heavy layer of large, loosely packed limestone fragments appeared in the western part of the pit. At a depth of 4.95 m., the roof of a small tomb chamber appeared, consisting of four roughly-dressed limestone slabs plastered with clay. Ancient robbers had forced an entrance through the two central slabs into the tomb beneath; traces of an additional robber tunnel from the south were discovered. The tomb chamber measures 2.87 m. in length by 1.35 m. in width and is 1.36 m. high; it is oriented east-west. The floor is constructed of five flagstones. The walls are formed by three courses of carefully finished ashlar masonry with drafted edges, cut from local limestone. Fragments of two sides of a wooden funeral couch lay on the floor of the chamber; a streaked skyphos, two squat lekythoi, part of a gray monochrome lydion, and a waveline hydria, and two small iron plates bearing the imprint of textile were also recovered from the tomb.

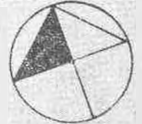
SARDIS EXCAVATIONS

SCALE IN METERS

0 500 1000 1200

MAGNETIC NORTH

1 — GYMNASIUM BYZANTINE SHOPS	10 — PACTOLUS NORTH
2 — HOUSE OF BRONZES	11 — PACTOLUS CLIFF
3 — ROMAN BASILICA	12 — PARKING AREA EXPED'N. HDQRS
4 — BYZANTINE CHURCH	13 — TEMPLE OF ARTEMIS
5 — 'CG'-ROMAN BATH	14 — ACROPOLIS
6 — ROMAN CIVIC CENTER	15 — PYRAMID TOMB
7 — ROMAN STADIUM	16 — SYNAGOGUE
8 — THEATER OF SARDIS	17 — TUNNELS
9 — BYZANTINE CITY WALL	1, 2, 3 — LYDIAN GRAVES

AUGUST 26, 1962

M 9

Fig. 1 — Map of Excavations.

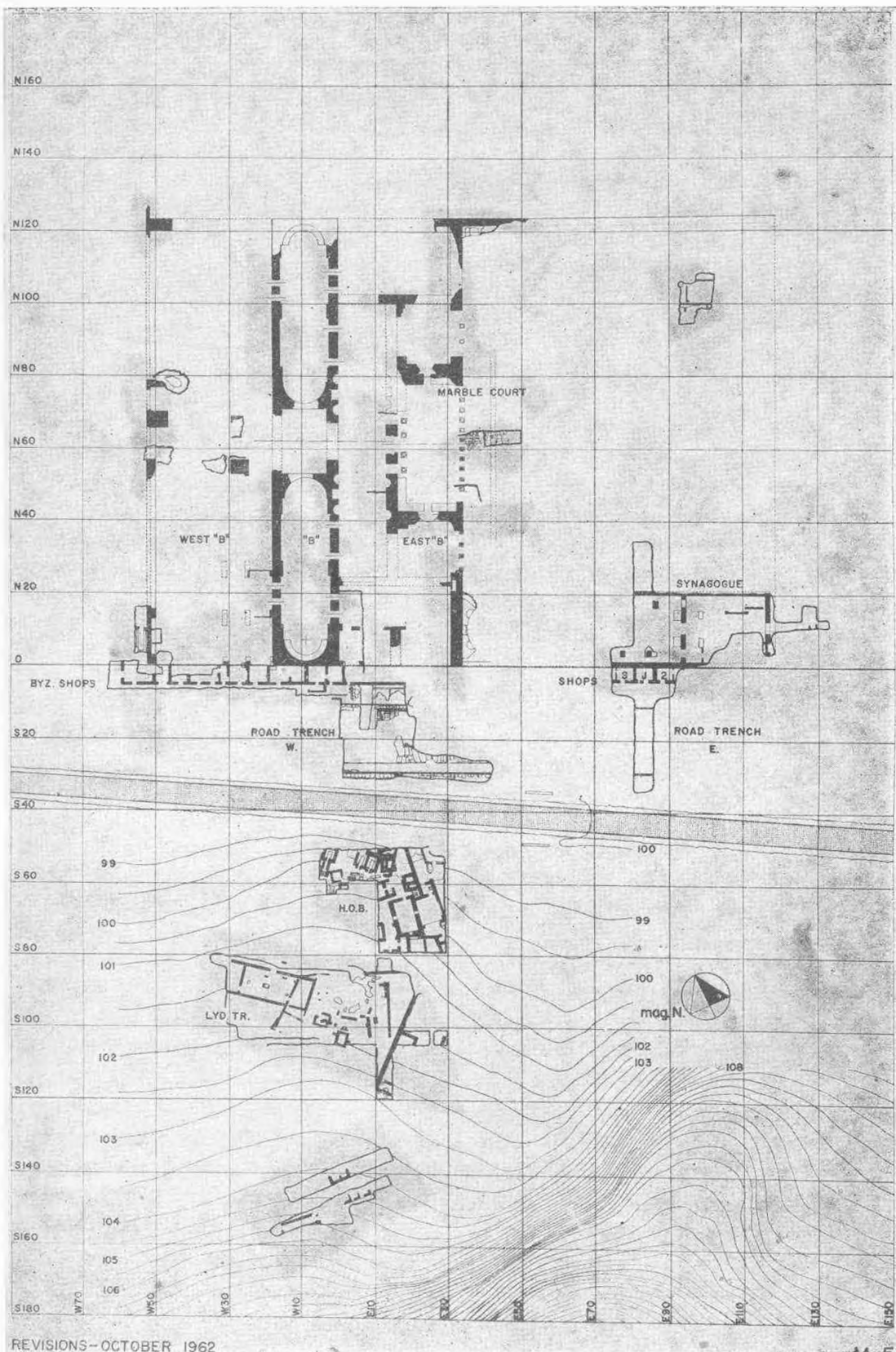

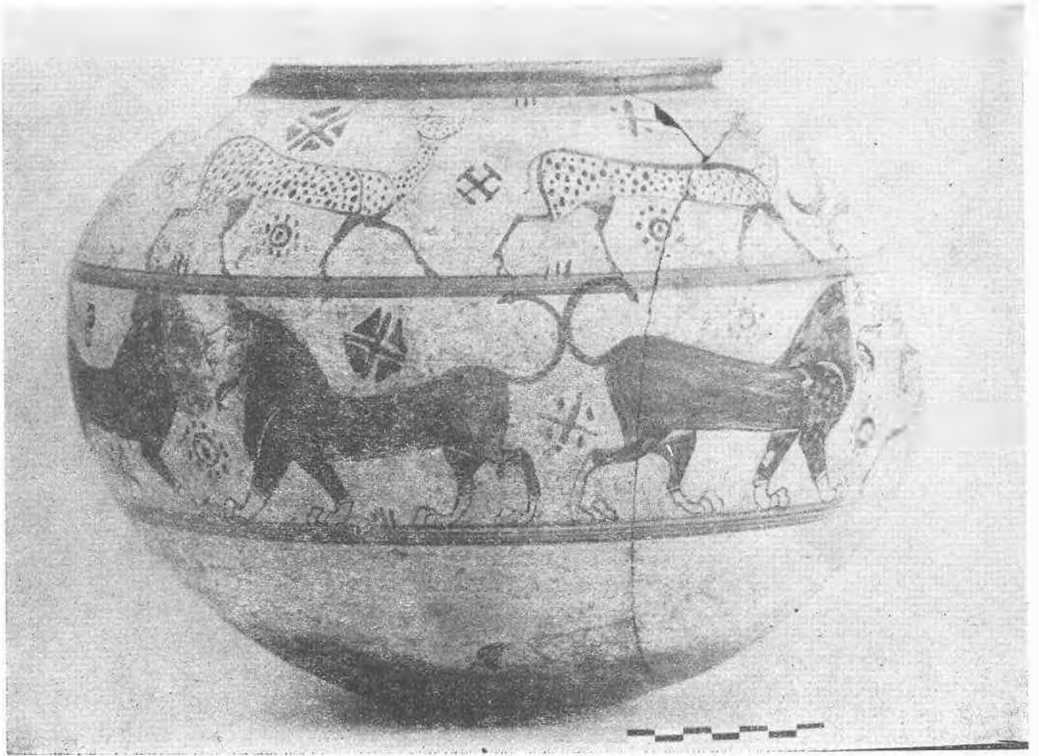
Fig. 2 — Sector Plan.

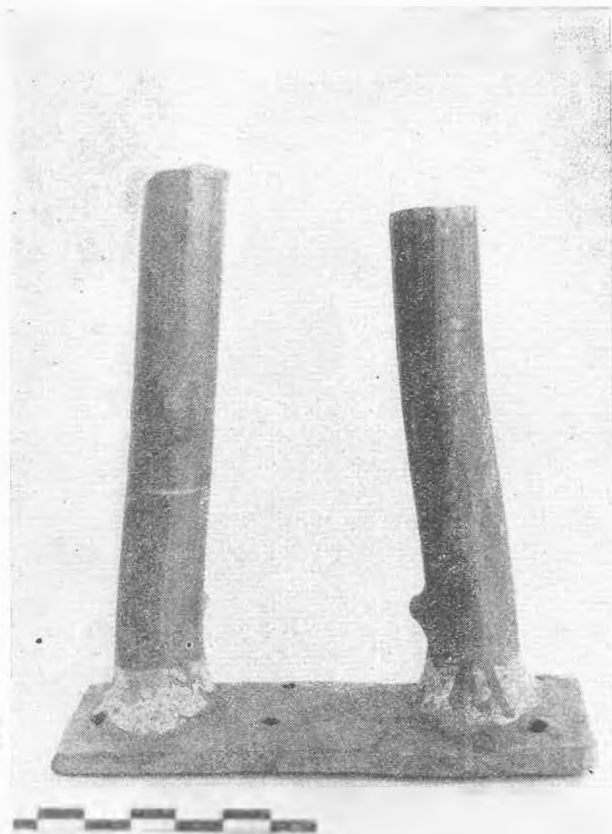

Fig. 3 —
Terracotta figure of a
bearded man (P63.307),
House of Bronzes,
early sixth century B.C.

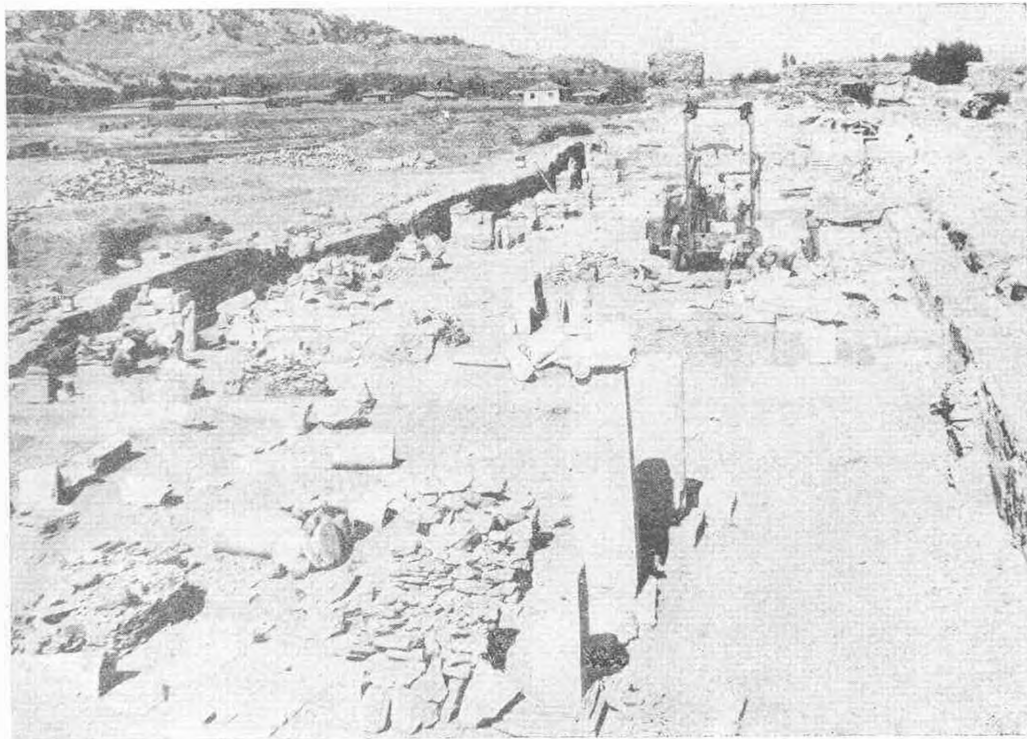

Fig. 4 — Orientalizing *deinos*,
(P63.366), Lydian,
late seventh century B.C.

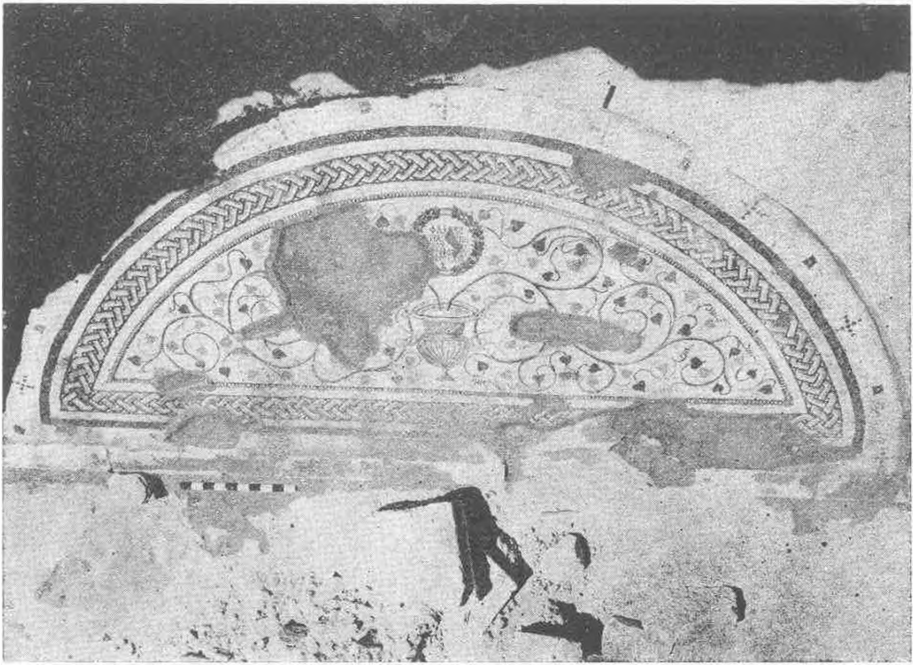

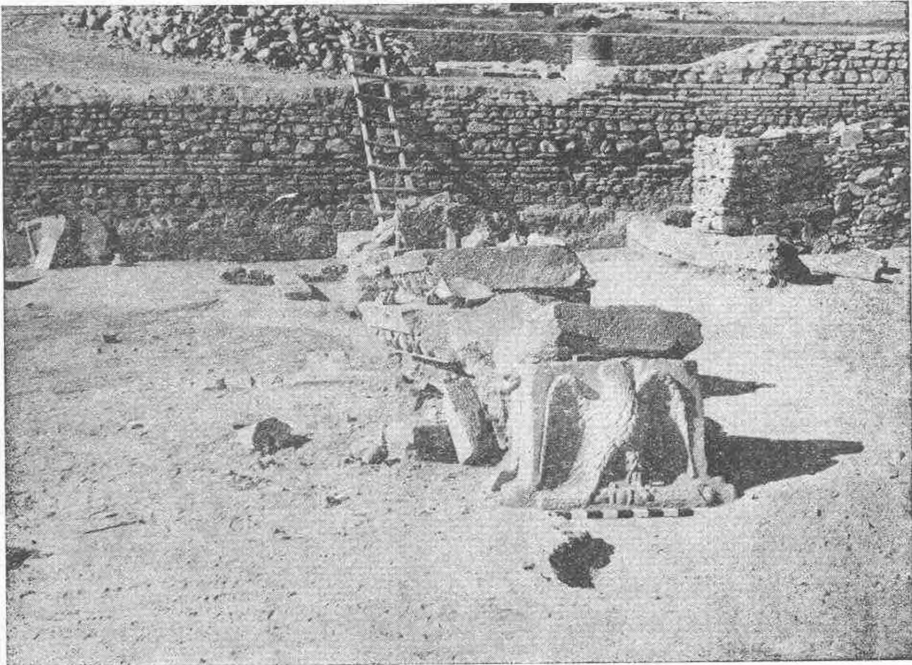
Fig. 5 — Forelegs of a terracotta animal, perhaps a camel (T63.48), Lydian, sixth century B.C. from House of Bronzes.

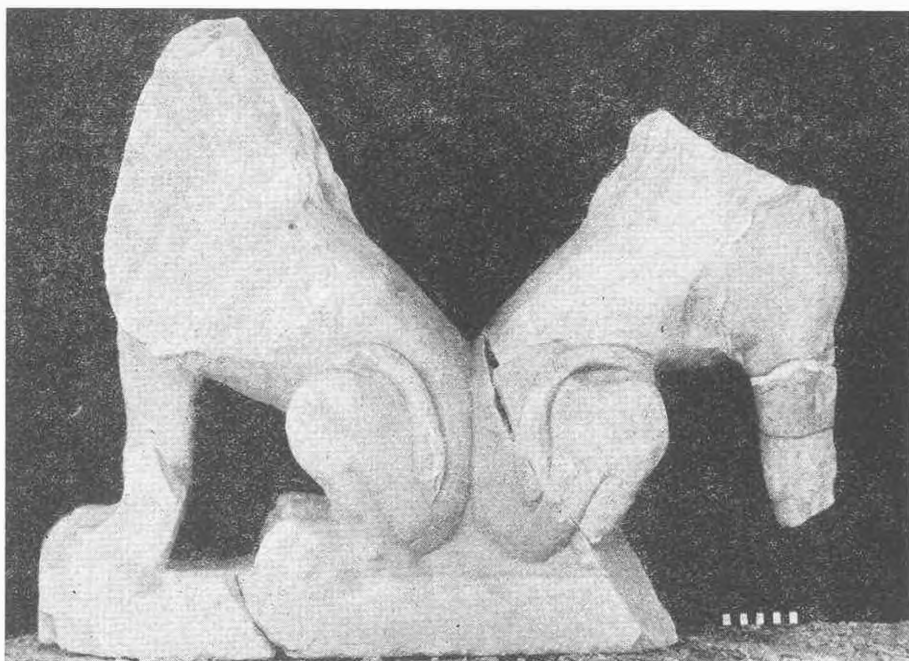
Fig. 6 — View of synagogue area (showing apse), looking west.

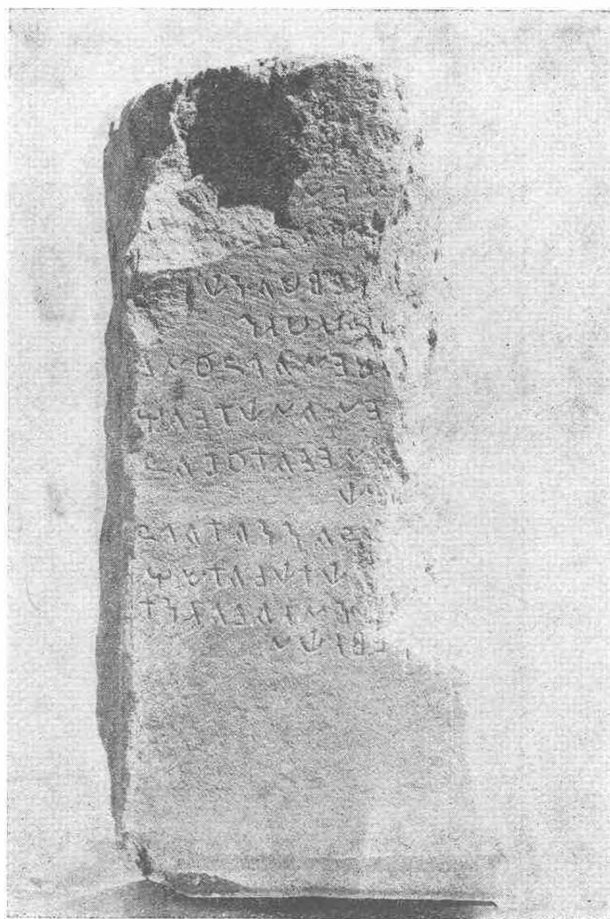
Fig. 7 — Mosaic in apse of synagogue (vines growing out of krater), fourth century A.D.

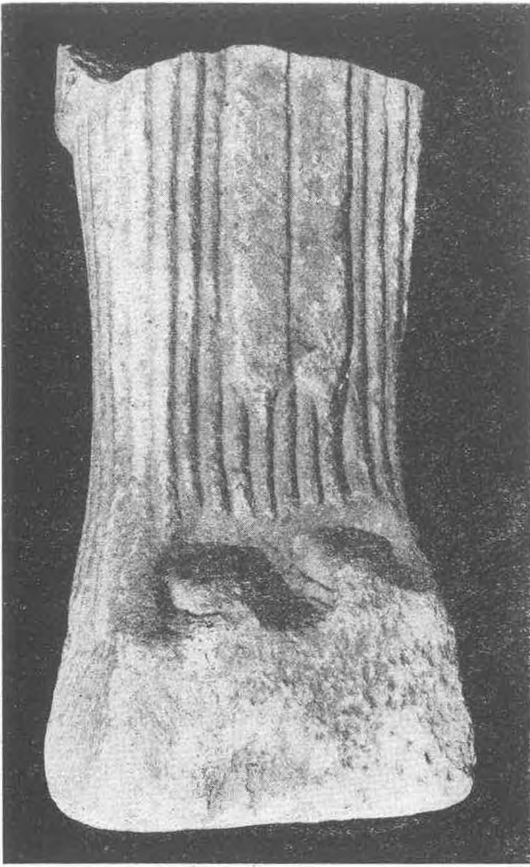
Fig. 8 — View of western part of synagogue, looking south, with eagle relief of marble table in the foreground.

Fig. 9 — Pair of marble lions (S63.37) from the synagogue.

Fig. 10 — Inscription in Lydian (IN63.141) from the synagogue.

*Fig. 11 — Small kore (S63.30),
from the synagogue, ca. 600 B.C.*

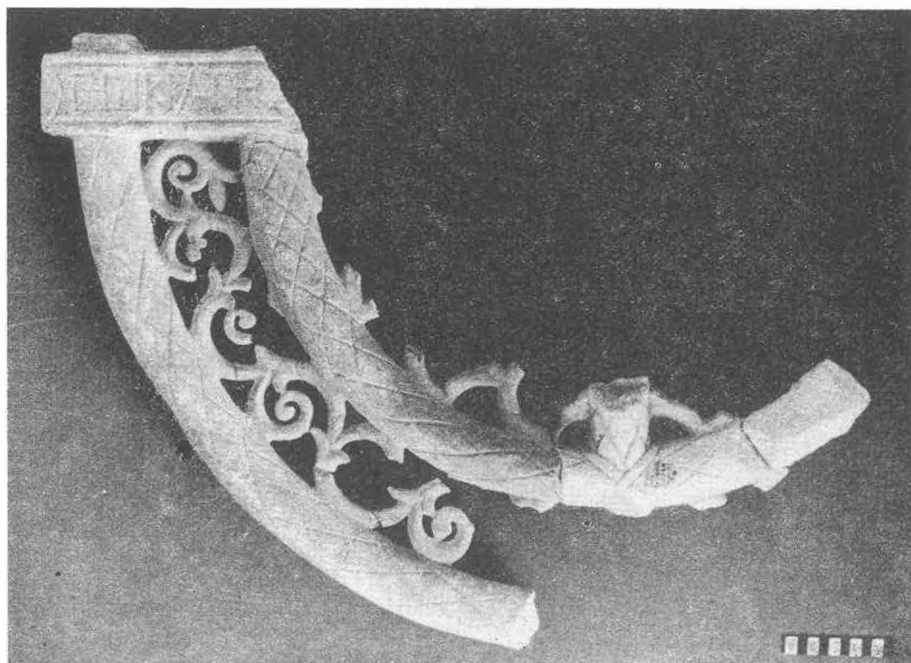

*Fig. 12 — Monument in the form
of a temple, with standing goddess
(S63.51), ca. 550 B.C., reused
in synagogue.*

*Fig. 13 — Relief of a kore
on the side of the monument in
the form of a temple (S63.51).
Detail of Fig. 12.*

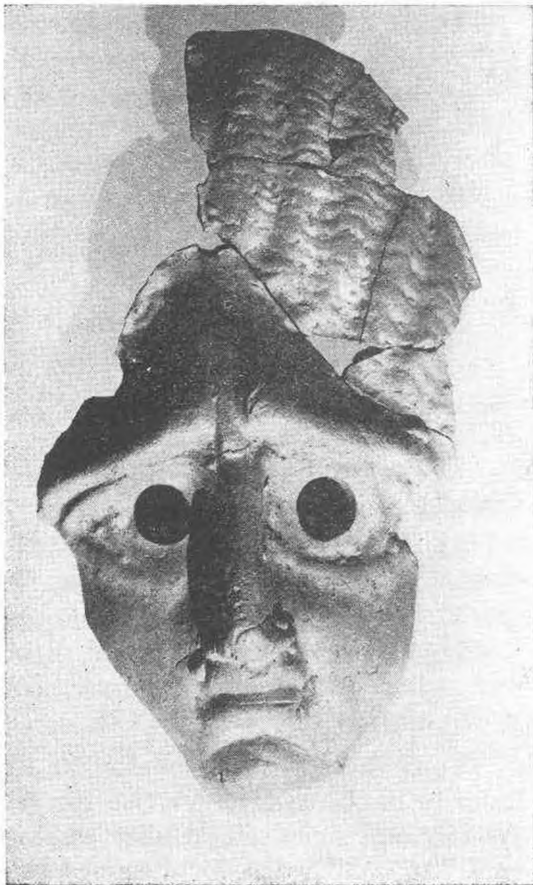

*Fig. 14 — Marble Menorah
from synagogue
(S63.50, IN63.130), inscribed.*

Fig. 15 — Gold solidus of Justin I (C63.175) from Pactolus North.

Fig. 16 — Terracotta mask (T63.35), third century A.D. from Pactolus North.

ZUSAMMENFASSENDE BERICHT ÜBER DIE AUSGRABUNGEN IN ARSAMEIA 1963

Prof. Dr. Friedrich Karl DÖRNER

Vorbemerkung

Für die im Jahre 1963 durchgeführte Grabungskampagne in der von mir entdeckten Königsresidenz von Arsameia am Nymphaios in Kommagene (Kleinasien) hatten wir uns folgende Ziele gesetzt :

- 1) Beendigung der Arbeiten im Hierotheseion des kommagenischen Königs Mithradates Kallinikos auf der Eski Kale.
- 2) Untersuchung der Hangschutt- und Höhlensedimente im Bereich der Eski Kale.
- 3) Klärung der Besiedlung des Kadı Tepe (am Fusse der Eski Kale).
- 4) Wiederaufstellung der von uns in den bisherigen Kampagnen innerhalb des Heiligtums aufgefundenen Reliefs an ihren ursprünglichen Standorten (Sockelanlagen I-II-III), Vorsorge für den Schutz dieser Monumente und für die mit dem «Heiligen Gesetz» des Königs Antiochos beschriftete Felswand.

Die Finanzierung der Arbeiten wurde durch einen Zuschuss der Deutschen Forschungsgemeinschaft, der Gesellschaft zur Förderung der Westfälischen Wilhelms-Universität sowie durch private Stiftungen ermöglicht, für die ich mich den Herren Dr. E. Rindtorff und Paul Vollmann freundschaftlich verpflichtet fühle. Das benötigte Arbeitsmaterial ist weitgehend gestiftet worden und wurde durch die

Deutsche Levante - Linie frachtfrei von Hamburg nach Iskenderun befördert.

Teilnehmer und Zeitdauer

Folgende Mitarbeiter waren an der Durchführung der Arbeiten in Arsameia im Jahre 1963 beteiligt :

- 1) Prof. Dr. Friedrich Karl Dörner, Grabungsleiter (Münster)
- 2) Dipl. Ing. Wolfram Hoepfner, Architekt (Berlin)
- 3) Bau-Ing. Klemens Rintelen, Architekt (Münster)
- 4) Wilhelm Winkelmann, Prähistoriker (Münster)
- 5) Dr. Hansjürgen Müller-Beck, Paläontologe (Bern)
- 6) Dr. Heinrich Rahn, Bankdirektor a. D., zuständig für Kasse, Buchführung und Inventar (Düsseldorf)
- 7) Carmen Rahn, Photographin (Düsseldorf)
- 8) Franz-Josef Jüttner, zuständig für Technik, Lagerverwaltung und Transport (Münster)
- 9) Ali Özgür, Archäologe und türkischer Regierungskommissar (Adana).

Von diesen Teilnehmern hat Herr Rahn in dankenswerter Weise für seine Tochter und sich selbst alle Unkosten (mit Ausnahme der Verpflegung) getra-

gen. Herr Rintelen und der Grabungsleiter wurden von der Regierung der Landes Nordrhein-Westfalen beurlaubt, ebenso Herr Winkelmann vom Landschaftsverband Westfalen.

Entsprechend den gestellten Aufgaben war die Teilnahme der Mitarbeiter von verschiedener Dauer. Mit den Herren Rintelen und Jüttner verliess ich selbst am 10. Mai Münster, um den Aufbau des Zeltlagers vorzubereiten, für den Abtransport des Expeditionsmaterials von Isken-derun nach Kâhta Sorge zu tragen und die Arbeiten zur Sicherung der Monumente in Angriff zu nehmen. Am 8. Juni trafen Herr und Fräulein Rahn sowie die Herren Winkelmann, Müller-Beck, Hoepfner und Ali Özgür im Zeltlager ein. Nach Beendigung ihrer speziellen Arbeitsaufgaben verliessen uns Herr Müller-Beck am 7. Juli, Herr Winkelmann am 13. August, Herr Rahn und Tochter mit Herrn Ali Özgür am 31. August. Die offiziellen Grabungen wurden an diesem Termin eingestellt. Die Zeit bis zum Aufbruch der übrigen Teilnehmer am 9. September diente dazu, das bisherige Grabungsgebiet auf der Eski Kale in einen ordnungsgemässen Zustand zu bringen und das Zeltlager abzubauen.

Wir hatten die Freude, dass im Verlaufe der Kampagne 1963 eine grössere Anzahl Besucher nach Arsameia kamen. Wiederholt waren der Kaymakam von Kâhta, Bay Nazmi Çengelçi sowie verschiedene Ressortleiter bei uns zu Gast, die uns in jeder Weise immer ihre Hilfe zuteil werden liessen. Ebenso besuchte uns der Vali von Adıyaman, General a. D. Alaeddin Kırıl; er liess für uns nach ungewöhnlich schweren Regenfällen im Frühsommer umgehend die Anfahrtswege zum Lager wieder instand setzen und war bemüht, uns unsere Arbeiten nach Kräften zu erleichtern, ebenso wie die zuständigen Leiter seiner Regierungsdienststellen.

Zum erstenmal war auch ein deutscher Regierungsvertreter bei uns zu

Gast, und zwar der deutsche Botschafter in Ankara, Dr. Gebhardt v. Walther, der die weite und beschwerliche Anreise, begleitet von Dr. F. Steinherr, nicht gescheut hatte. Ausserdem waren in der zweiten Hälfte der Ausgrabungen Frau Dr. E. Dörner und Frau M. Rintelen im Zeltlager anwesend, die sich tatkräftig der Lösung der schwierigen Verpflegungsprobleme annahmen und ausserdem, zusammen mit Dr. Rahn, für die Beschriftung der reichhaltigen Scherbenfunde Sorge getragen haben.

Ergebnisse der Kampagne 1963

I. Die Arbeiten auf der Eski Kale

Im Mittelpunkt standen die Untersuchungen im Hierothesion des Mithradates Kallinikos, um in diesem Bezirk die Arbeiten abzuschliessen. Es handelte sich hier um folgende Vorhaben:

- 1) Zu- und Aufgänge zur Eski Kale
- 2) Grabungen auf dem Plateau der Eski Kale
- 3) Untersuchungen der Hangschutt- und Höhlensedimente

1) Zu- und Aufgänge zur Eski Kale

In der Publikation: «Arsameia am Nymphaios. Die Ausgrabungen im Hierothesion des Mithradates Kallinikos von 1953-1956» (Ist. Forsch. Bd. 23, zitiert: Arsameia a. O.) wurde bereits S. 101 ff. von unserer Suche nach den berichtet. Die in I-J/XI-XII (Arsameia a. O. Plân 3) angeschnittene und teilweise freigelegte Steinsetzung aus Bruchsteinen, die wir als Endstück eines gepflasterten Weges angesprochen hatten (vergl. Arsameia a. O. S. 102 mit Abb. 4), erwies sich tatsächlich als Aufweg auf die Eski Kale und wurde bis zur Sockelanlage II freigelegt.

Das Anschlussstück des Aufweges von Sockelanlage II zur grossen Eingangshalle auf der Westseite der Südflanke

war offensichtlich künstlich über den Hang verlegt und ist daher gänzlich zerstört. Dagegen sprach vieles dafür, den Aufgang und vielleicht auch noch Teile einer Toranlage auf dem Südhang unterhalb des Plateaus in H 46/X 10-XI 1 fassen zu können. Die hier unter der Leitung von W. Hoepfner ausgeführten Arbeiten ergaben zunächst, dass die Verschüttungen viel grösser waren, als vermutet werden konnte.

«In einer Tiefe von ca. 1, 5 m zeigte sich die Wangenmauer der grossen hellenistischen Freitreppe, die wir nach der Aufnahme der Profile freigelegt haben. Weite Teile ist sie in der vollen Breite von 6,40 m erhalten. Dort, wo die seitlichen Wangenmauern beginnen, ist ein 3 m tiefes Podest vorgelegt worden. Noch in nachantiker Zeit ist dieser Aufweg in Benutzung gewesen, nur ist er durch die Anlage seitlicher Mauern und eines Vorturmes aus den Trümmern der Aufbauten und Stützmauern um mehr als die Hälfte verengt worden. Eine über der Treppe liegende Schuttschicht entsammt der Zeit des gänzlichen Abbruchs der antiken Gebäude, deren Bauglieder aus dem begehrten weissen Kalkstein an diesem Platze an maultiergerechten Lasten zurechtgeschlagen wurden, um dann in der Kirche von Barşauma wieder verwendet zu werden» (Hoepfner; vgl. die Nachweise Arsameia a. O. S. 303).

2) Grabungen auf dem Plateau der Eski Kale :

Es war das Ziel der auf der Höhe des alle aus der hellenistischen Zeit stammenden Überreste zu erfassen. Über den Verlauf der einzelnen Untersuchungen berichtet W. Hoepfner, der diese Arbeiten leitete, folgendes :

«Nach der Tiefengrabung I (Arsameia a. O. S. 162) erschien die nw. Erhöhung des Plateaus für künftige Untersuchungen besonders erfolversprechend zu sein.

Zwei das Gelände erfassende Schnitte (A. u. B) zeigten aber, dass an dieser Stelle die hellenistischen Bauten einschliesslich der Fundamente ausgeraubt waren. Die soliden Bruchsteinmauern der mittelalterlichen Schicht II gründen in dieser Ausbruchschicht direkt auf dem Felsen. Nicht weit unter die Oberfläche dagegen reichen die Mauern und Stützmauern des späteren Gutshofes, der Schicht I.

Die Grabung C galt der Erkundung eines offensichtlich frühen Raumes, der 1953 mit dem «grossen Suchgraben» am Südhang angeschnitten worden war (Arsameia a. O. S. 148 ff.). Die Freilegung ergab einen symmetrischen, mit Bänken und einer zylindrischen Vertiefung versehenen, unterirdischen Kultraum, der wohl als Mithräum gedeutet werden muss. Keramik, farbige Putzstücke, herabgestürzte Säulenbasen sowie zwei Münzen aus der Ausbruchschicht lassen schon jetzt erkennen, dass es sich hier nicht um einen hellenistischen Bau handelt, sondern um einen späteren Raum, zu dessen Schicht eine Anzahl schon im 9. Jh. wieder-verwendeter Toros- und Kugelbasen gehört.

Glücklicherweise fanden sich in den Schuttschichten Bruchstücke von Säulen, Kapitellen, Basen usw., die uns wesentliche Schlüsse über die Form der hellenistischen Aufbauten erlauben. Dazu gehören 2 dorische Kapitelle; sie scheinen neben einigen gut in hellenistischer Technik gearbeiteten Pfeilerquadern mit Wolfs- und Dübellochern zu der antiken Toranlage zu gehören. Abgeschlagene Akanthusbruchstücke passten bei einem Kapitellfragment an, das durch eine eigenartige Formung von Blüten zwischen den Akanthusblättern auffällt. Drei kannelierte, fast unbeschädigte Säulentrommeln gehören zu dieser kleinen Säulenordnung. Der grosse Kultbau, der sich nur auf dem Westteil des Plateaus befunden haben

kann, ist durch Kapitellfragmente mit einem sehr spitzen Akanthus und vielen Bruchstücken von Säulentrommeln belegt. Dazu scheinen auch die Fülle von Statuenfragmenten zu gehören; es handelt sich hierbei um Funde, die entweder an der Oberfläche oder in der erwähnten Abbruchschicht gemacht wurden. So sind in der diesjährigen Kampagne u. a. Bruchstücke von Fingern, eine Hand, der Teil eines männlichen Brustkorbes neben sehr vielen Faltenbruchstücken gefunden worden. Diese Fragmente und Architekturteile zeigen im Gegensatz zu denen des Nemrud Dağ die Technik westlicher, griechischer Bildhauerschulen. Grundmauern und Fundamente des Kultbaues werden sich — wie die Schnitte A und B gezeigt haben — nicht mehr finden lassen, sie sind vollkommen ausgeraubt worden.

Durch ein Abtragen der mittelalterlichen Schichten auf der «Serailspitze» im Westen des Plateaus konnte der Grundriss des Palastkomplexes, der bislang durch die beiden grossen Mosaiken bestimmt war, weiter vervollständigt werden. Eine Folge sehr unterschiedlich grosse und ausgestatteter Räume lag auf einem schmalen Grat, der im Süden und Norden durch Stützmauern gesichert wurde.

Die Auswertung des keramischen Materials, der Münzen, der Architektur und der plastischen Funde, wird die jetzigen Vorstellungen von der hellenistischen Kultstätte noch abrunden und erweitern helfen.»

3) Untersuchungen der Hangschutt- und Höhlensedimente

Die bisherigen Streufunde auf der Eski Kale hatten bereits eine frühere Besiedlungsperiode dieser Stätte vermuten lassen (vgl. Arsameia a. O. S. 228). So erschien eine Untersuchung der Hangschutt — und Höhlensedimente unbedingt notwendig. Diese wurden von H. Müller —

Beck geleitet, der seine Beobachtungen folgendermassen zusammenfasst :

«Die ersten Sondierungen waren am von steil gelagerten Schutt überzogenen Südhang der Eski Kale durchgeführt. Dabei zeigte es sich sehr rasch, dass die meist sehr stark übersteilten Schichten — als typisches Produkt einer exponierten Erosionslandschaft — nur äusserst geringe Mächtigkeiten aufwiesen. Im günstigsten Falle wurden Mächtigkeiten von 1.60 m beobachtet. Der Durchschnitt lag allerdings bei nur 0,40 m. Die Böschungswinkel lagen meist steiler als 45°. Oft kam der gewaschene unüberdeckte Fels zum Vorschein.

Unter diesen Bedingungen waren kaum in nennenswertem Umfang Kulturreste höheren Alters in situ zu erwarten. Die Beobachtungen sprechen vielmehr für eine starke Verlagerung aller Schuttschichten des Hanges in relativ junger Zeit. Es konnten folgende Kultureinschlüsse in den Hangsedimenten (unter Einschluss der Ablagerung in zwei kleinen, nischenartigen Mikrohöhlen - in einem Fall zumindest Rest einer früher erheblich grösseren Höhle) beobachtet werden :

1. Mittelalter : Brandschutt in allen höheren Schuttschichten mit späten Leistenziegeln, Fragmenten von grossen Knopf - Pithoi (Entsprechungen in der mittelalterlicher Grossbauschicht auf der oberen Plattform), grobe Lehmziegel mit organischem Beischlag, Keramikfragmente mit typischen tiefen Drehnuten und MA-Profilen. An einer Stelle (Schnitt SH-1) wurde von dem Brandschutt eine Wegverbauung überdeckt, die durch Einschlüsse aber ebenfalls bereits als MA datiert werden konnte. Sie überschneidet die spätantiken Weganlagen und dürfte am ehesten als Teil des mittelalterlichen Aufganges zu betrachten sein (Grossbauschicht).

2. Spätantike : Streufunde in höheren und mittleren Schuttschichten in Form von Keramikfragmenten und buntem Verputz, dessen Datierung auf der Plattform allerdings nicht absolut eindeutig zu sein scheint. Bezeichnend ist, dass die spätantiken Funde an keiner Stelle ein regelrecht sauber getrenntes Stratum bildeten. Ein weiteres Zeichen für die Stärke der jungen Verlagerungen, die zugleich auf eine relativ grosse Abtragung der Aussenränder der spätantiken Plattform sprechen. An einigen Stellen konnten Reste der spätantiken Hangverbauungen und Wegeanlagen unter meist dünner Schuttüberdeckung mit ausschliesslich MA-Einschlüssen beobachtet werden.

3. Prähistorisch : In den höheren Schuttschichten, wie auch im Raume kleiner Felsterrassen, die als Schuttfallen wirkten, fanden sich gelegentlich prähistorische Scherben und Steingeräte. Nur in einem einzigen Fall (vor der kleinen Höhle, Schnitt SH-3) kamen in tieferen Schuttlagen reine prähistorische Funde zum Vorschein; sonst handelte es sich stets um Beimengungen in stark verlagertem Schutt mit gleichzeitig jüngeren Einschlüssen. Die Scherben sind mit Sicherheit der regionalen mittleren Bronzezeit zuzuordnen; ob sich auch Stücke aus der frühen Bronzezeit unter unseren Funden befinden, bleibt fraglich. Die Steingeräte allein stellen kein ausreichendes Kriterium für eine tiefergreifende Datierung dar.

Die Eski Kale war demnach ständig starken Erosionseinwirkungen ausgesetzt, wie sich auch heute noch gut beobachten lässt. Am besten belegt wird im Hangschutt die offenbar intensive mittelalterliche Besiedlung (Hauptbauschicht), weniger gut kommt die Spätantike zum Ausdruck (wobei sich die Frage erhebt, ob das in den Erhaltungsbedingungen

begründet ist, oder ob die eigentliche «Besiedlung» in diesem Zeitraum eben tatsächlich schwach war - was bei einem ausschliesslichen Kultbezirk durchaus der Fall sein könnte). Eine stärkere jung - prähistorische bzw. hochantike Besiedlung fand offenbar nicht statt, während in der mittleren Bronzezeit mit möglicherweise bereits frühbronzezeitlichen Anfängen wieder mit einer recht intensiven Besiedlung der Höhe zu rechnen ist».

II. Die Probegrabung auf dem Kadı Tepe

Der bereits Arsameia a. O. S. 233 Nr. 5 veröffentlichte kleine Meissel aus der Bronzezeit war von einem Arbeiter im Jahre 1953 auf dem sogenannten Kadı Tepe, einem kleinen Höhenrücken am Fusse der Eski Kale (Plän 1 : CD XV/XVI) aufgefunden worden. Um die Frage zu klären, ob sich an dieser Stelle noch Überreste einer prähistorischen Besiedlung feststellen lassen könnten, führte w. Winkelmann eine Untersuchung durch. Hierbei fanden sich jedoch ausschliesslich mittelalterliche Besiedlungsreste, so dass die Herkunft des Meissels nicht geklärt werden konnte. Die Arbeiten führten jedoch zu der Entdeckung eines Eisenschmelzbezirkes, über den unten im Abschnitt IV berichtet ist.

III. Die Untersuchungen in der Gendere - Höhle

Da die Arbeiten von H. Müller - Beck auf der Eski Kale früher als geplant beendet waren, wurde noch eine Untersuchung der Gendere - Höhle angeschlossen, deren topographische Situation besonders erfolgversprechend erschien. H. Müller - Beck fasst seine bisher erzielten Ergebnisse folgendermassen zusammen :

«Eine Sondierung in dem von uns als Gendere - Höhle bezeichneten Abri unweit der römischen Brücke über den Cendere

Suyu (kurdisch = Gendere; über diese Brücke vgl. Arsameia a. O. S. 14.15.18) erreichte eine Tiefe von 3,5 m. bevor sterile Fluss-Sande angefahren wurden.

Stratigraphisch ergab sich dabei :

0.00 — 0.80 m Horizontal gelagerte Mistschichten mit neuzeitlichen bis spätmittelalterlichen Funden.

0.80 — 1.60 m Mittelalterliche, spätantike, wahrscheinlich jung-prähistorische und bronzezeitliche Funde in vermischter und unruhiger Lagerung. Auf dem Höhlenvorplatz klare Anlage eines Wohnbodens mit tief eingegrabenem Vorratsgefäß; des Mittelalters und entsprechender Störung der tieferen Horizonte.

1.60 — 2.00 m Frühbronzezeit, bzw. Kupferzeit in horizontaler Lagerung mit auffallend groben Steingeräten aus sehr gutem Silex.

2.00 — 3.50

horizontaler Lagerung mit Ware des geglätteten schwarztonigen syrischen Typus und ebenfalls sehr grossen, oft gut gearbeiteten Silexgeräten.

Mit Ausnahme der obersten Schichten die auch Rinderfunde enthalten, erscheinen in den unteren Lagen offenbar ausschliesslich Ziege bzw. Schaf. Mit Sicherheit darf aber auch eine bereits intensive neolithische Besiedlung der weiteren Umgebung von Arsameia — möglicherweise unter Bevorzugung der Flussauen — angenommen werden. Sie scheint sich eher in südöstlichen Zusammenhang einordnen zu lassen, wie die geographische Situation des Raumes ja auch nahe legt.

Praekeramische, mesolithische oder

paläolithische Funde konnten im Raume von Arsameia nirgends beobachtet werden. Ihre Auffindung, die keineswegs ausgeschlossen ist, dürfte bei den vorhandenen Erhaltungsbedingungen allerdings sehr stark von äusserst glücklichen Umständen abhängen».

IV. Probegrabung auf dem sogenannten Eisenfeld

Das negative Ergebnis der Grabung auf dem Kadı Tepe (vgl. Abschn. II) führte trotzdem zu überraschenden Erfolgen, über die W. Winkelmann, der die Probegrabung auf dem sogenannten Eisenfeld leitete, folgendes berichtet :

«Bei einer Geländebegehung am 11.6. 1963 auf dem in das Tal des Kâhtaçay abfallenden Westhang des Kadı Tepe wurden in einigen in letzten Resten erhaltenen Mauerspuren eines vermutlich mittelalterlichen Wohnplatzes zwei grosse Stücke Eisenschlacke aufgelesen. Sie führten bei der Befragung der Arbeiter nach ähnlichen Stücken zur Entdeckung eines kleinen Eisenschmelzbezirkes am Westhang des Kâhtaçay, unmittelbar sö. vor dem steil aufragenden Felsmassiv mit der mittelalterlichen Burg Yeni Kale.

Schon die erste Geländebegehung brachte auf einer Fläche von 25 × 35 m über 20 kleinere und grössere «Ofensauen» und Schlackenstücke, die durch Pflug und Hacke aus dem Untergrund an die Oberfläche gerissen waren (Arsameia a. O. Plan 1 : B VIII/IX).

Mit zwei hangwärts angelegten Suchgräben von 2 × 17 m Länge einem hang parallel verlaufenden Graben von 3 × 10 m wurde versucht, nähere Einzelheiten dieses Eisenschmelzgebietes zu erforschen.

Der Fundplatz liegt am Westhang eines kleinen Baches, der in dem Massiv nordwestlich des Dorfes Eski Kâhta entspringt und vor der Südseite der Yeni Ka-

le in den Kâhtaçay einmündet. Schon beim Abtragen der etwa 20 cm. starken Ackerschicht kamen weitere Eisenschlacken, dazu mittelalterliche grünglasierte und gelbtonige Scherben, Bronzemünzen und ausserdem erste Spuren von schmalen Steinmauern zu Tage, in Lehm verlegt. Stellenweise wurde schon unter der Ackerschicht der gewachsene Boden — rotbrauner Verwitterungslehm und kiesiger Mergel — erreicht. Bei dem weiteren Tieferlegen erschienen die Fundamentmauern eines mittelalterlichen Gebäudekomplexes in zwei- bis dreimaliger Überbauung. Der Boden war bis zu den untersten Fundamentlagen der Mauerzüge, bis zu 1,0 m. und 1,4 m. unter der Oberfläche gestört. In dem ganzen humosen Füllboden zwischen den Fundamenten kamen mittelalterliche Scherben, aber auch grössere und kleinere Eisenschlacken, sehr viel Holzkohlestücke und verbrannte dickwandige Tonbrocken, vereinzelt rotgeglühte Steine zum Vorschein. Weitere «Ofensauen» lagen in dem Steinverband der mittelalterlichen Mauer.

Der Gesamtbefund liess erkennen, dass im Bereich der drei hangwärts und hangparallel geführten Suchgräben der Eisenschmelzbezirk die zeitlich älteste Anlage darstellte, die durch die mittelalterlichen Überbauungen fast völlig zerstört worden war.

Nur am Ostrande des hangabwärts geführten Suchgrabens 2 war bei 0,8 m. unter der Oberfläche der untere Teil eines Schmelzofens in etwa 30 cm. Höhe mit doppelter Wandung erhalten. In der Grabungsfläche zeigte sich in der anstehenden mergeligen kiesigen Bank eine kreisförmige Grubenverfärbung von 0,7 m Durchmesser, darin ein äusserer rotgebrannter, 3 cm. starker Tonring mit 0,55 m Durchmesser und darin eine innere Tonwandung von 0,4 m. Durchmesser. Die Untersuchung ergab, dass dieser Ofen vermutlich erneuert war. Der Schnitt zeigte, dass

der innere Tonmantel auf der Brennplatte des ersten äusseren Ofens aufgesetzt war. Eine etwa 4 cm starke Potteschicht füllte den Boden des inneren Ofens. In der Ofenwölbung lagen darüber einige Steine und Eisenschlacken zwischen humosem braunem Boden. Leider war das hangabwärts liegende westliche Vorgelände des Ofens durch mittelalterliche Eingriffe so sehr gestört, dass über den Abflusskanal an dieser Stelle nichts mehr festgestellt werden konnte. Über die ursprüngliche Höhe des Ofens können nur Näherungswerte angegeben werden. Über der Planungshöhe ist im Minimum ein Bodenprofil von 0,5 bis 0,6 m. zu ergänzen, d. h. der Ofen war mindestens 0,8 bis 0,9 m tief im Boden angelegt. Eine Gesamthöhe 0,9 bis 1,10 m kann für die gesamte Ofenkuppel angenommen werden.

Zur Datierung des Ofens konnten aus dem umgebenden Boden keine sicheren Anhaltspunkte gewonnen werden. Etwa 0,6 m westlich lag auf einer erhaltenen Kante des anstehenden Bodens ein kleines Gefäss von 6 cm Höhe aus schwarzbraunem Ton in Scherben, von dem nur gesagt werden kann, dass es älter als die mittelalterliche Kulturschicht ist. 1,0 m östlich des Ofens wurde in der Höhe des erhaltenen unteren Ofenmantels eine antike grosse Bronzemünze gefunden, auf der eben noch Spuren eines Frauenkopfes zu erkennen sind; eine nähere Bestimmung steht noch aus.

Die Ofenröste bilden mit den zerstörten weiteren Ofenplätzen und Überresten der Eisenschlacken die älteste Schicht an diesem Platz, die durch spätere mittelalterliche Überbauung im Bereich der drei angelegten Suchgräben fast restlos zerstört war. Die Bronzemünze stellt den bisher einzigen ansprechbaren älteren Fund dar. Ob beides zusammengehört, muss die weitere Untersuchung einer grösseren Fläche ergeben, die sich bemühen muss, un-

gestörte, zum Schmelzofenhorizont gehörende Schichten aufzufinden.»

V. Probegrabung auf dem sogenannten Mosaikfeld

Schon länger war geplant, unsere Arbeiten auch ausserhalb des auf der Südfanke der Eski Kale gelegenen sepulkralen Kultbezirkes von Mithradates Kallinikos fortzuführen. Den unmittelbaren Anstoss dazu gab während der letzten Kampagne der Fund eines Rollsiegels, das ein Hirtenjunge von einem Feld südlich des Kadi Tepe brachte.

«Eine unmittelbar anschliessende Begehung des angegebenen Fundplatzes zeigte unter einem Eichenbaum eine etwa 50 cm tief ausgehobene Grube; eine tief-schwarze Brandschicht mit Holzkohlen, Scherben und Mörtelresten war an den Wänden sichtbar. Im Wurzelwerk der Eiche lagen einige Steine in weissem Kalkmörtel verlegt. Eine nähere Umgebung der umgebenden Ackerfläche lieferte Scherben, Dachziegel und Mörtelreste, dazu einige weisse und schwarze Tesseræ. Die Fundstelle liegt auf der unteren Terrasse des Kâhtaçay. Von der etwa 3 m über der Talau anstehenden, durch die Frühjahrschhochwasser ausgespülten Terrassenkante erstreckt sich hangaufwärts ein etwa 200 bis 300 m. grosses schon seit längerer Zeit bearbeitetes Feld. Im engeren Bereich der Fundstelle steigt dieser Hang nur allmählich an. Doch schon im südlich benachbarten Feld, das erst in jüngster Zeit kultiviert worden ist, bot die gegenwärtige Oberfläche zahlreiche Hinweise auf einen älteren früheren Zustand dieses Geländes» (Winkelmann).

Die dankenswerterweise aufgrund einer übersandten Photographie des Rollsiegels umgehend durch A. Moortgat (Berlin) erstattete Beurteilung ergab folgende, vorläufige Bestimmung:

«Das Stück aus Arsameia zeigt einen einheimischen Lokalstil, der mehr-

fach bei Stücken vom oberen Euphrat festgestellt werden kann. Thematisch ist das Stück eindeutig in die I. Dynastie von Ur einzuordnen, demnach in die Mitte des 3. Jahrtausends zu datieren».

Dieser Befund war die Veranlassung, eine Probegrabung auf dem Fundgelände durchzuführen, über deren bisherige Ergebnisse W. Winkelmann, unter dessen Leitung die Arbeiten durchgeführt wurden, folgendes berichtet:

«Parallel zum Hang wurde in Nord-Südrichtung ein Suchgraben von 3 m Breite und 18 m Länge angelegt. Darin erschienen im mittleren Teil schon nach wenigen Zentimetern die ersten Steine einer südlichen und östlichen gemörtelten Umfassungsmauer eines Mosaikraumes, dessen erste Spuren bei 15 cm unter der Oberfläche an der Westseite des Grabens zum Vorschein kamen. Dachziegel und Brandschutt bedeckten in dichter Lage die nördlich und südlich neben dem Mosaik liegende Fläche.

Nach der Erweiterung des mittleren Suchgrabens nach West und der Anlage eines neuen Grabens nach Ost erschienen im Mittelfeld gemörtelte Mauerteile, in mehreren Metern noch im Verband stehend, die eine mit einem geometrischen Ornament geschmückte Mosaikfläche umgaben. In einer Fläche von 2,8x3,8 m war mit doppelter Randleiste aus schwarzen Tesseræ eine rechteckige Fläche von 2x2,7 m umgrenzt. Je fast quadratische Felder von etwa 10x10 cm, aussen schwarz begrenzt, die Innenfläche mit roten Tesseræ ausgefüllt, bildeten in 7 Reihen die Gliederung der Innenfläche, nur in der Mitte von einem ebenfalls mit doppelter schwarzer Umgrenzung angelegten langrechteckigen Mittelfeld von 0,4x0,8 m unterbrochen, dessen Innenfläche wieder rot ausgelegt und mit 3 kleinen schwarzen Rauten gefüllt war. Die weissen Felder zwischen den kleineren quadratischen Flächen waren

von Ecke zu Ecke mit sich kreuzenden, schwarzen Diagonalreihen zusätzlich gegliedert.

Die begrenzende Nord- und Westmauer dieses Mosaiks war bis zur Mosaikhöhe abgetragen, während Süd- und Ostwand bis zu einer Höhe von 0,6 m aufrecht standen, die Innenseiten mit Kalkmörtel verputzt und rot gestrichen.

Ein im Grunde der Ostmauer einmündendes tönernes Wasserrohr deutete an, dass es sich hier um Teile eines Bades handelte. Darauf verwiesen auch zwei weitere kleine Räume, die östlich neben dem Mosaikraum in einer Grösse von 0,6 x 0,9 m und 0,9 x 1,8 m freigelegt wurden. Während der weiteren Arbeiten im Suchgraben nördlich vom Mosaik kamen weitere Teile dieser Badeanlage mit den ersten Spuren eines Hypocaustum und einer weiteren mit Mosaik belegten Fläche von 1 x 1 m zu Tage. Überbaute Mauerteile und Ausbesserungen der Mosaikfläche liessen zwei- bis dreimalige Um- und Anbauten dieses Gebäudekomplexes erkennen.

Das gesamte Fundmaterial, das aus den Brandschichten während dieser kurzen Probegrabung geborgen werden konnte, verweist in die hellenistisch-römische Zeit, vom 2. Jh. v. Chr. bis zum 1. Jh. n. Chr. Eine schärfere Zuordnung kann erst die Bearbeitung des Fundmaterials ergeben.

Östlich und südlich der Mosaikfläche wurden die Suchgräben bis auf 2 m Tiefe heruntergearbeitet. Die Profile zeigten bei einer Tiefe von 1,4 - 1,7 m unter der Oberfläche ältere Brandschichten, darin Gefässreste mit einer mattgrauen und hellbraunen, breittreifigen horizontalen und vertikalen Bemalung. Der gewachsene Boden wurde auch bei der Tiefe von 2 m noch nicht erreicht.

Die Probegrabung im Mosaikfeld von Eski Kâhta hat zusammen mit der Beo-

bachtung der grossflächigen Terrassierung auf den Osthängen des Kâhtaçay und den dort festgestellten Mauerresten, zerstörten Mosaiken und Lesefunden einen für die Gesamtbeurteilung des Forschungsobjektes Arsameia bedeutenden neuen Fundplatz angeschnitten».

VI) Wiederaufstellung und Schutz der Monumente auf der Eski Kale

Parallel mit den Arbeiten wurde für die Wiederaufstellung der Monumente an ihren ursprünglichen Standorten Sorge getragen. Es handelte sich dabei teilweise um technisch sehr schwierige Untersuchungen, die unter der Leitung von K. Rintelen ausgeführt worden sind.

Im Zuge dieser Arbeiten wurde der auf die sw. Terrasse abgestürzte Unterteil eines Königsreliefs (vgl. Arsameia a. O. S. 92) wieder auf die Höhe transportiert. Dieses Dokument war besonders gefährdet, da es von der sw. Terasse in die Tiefe zu stürzen drohte und hier unrettbar zerschellt wäre. Das Monument ist jetzt wieder auf Sockelanlage I aufgestellt zusammen mit dem dazugehörigen Königsrelief, das unterhalb des einstigen Standplatzes am Hang aufgefunden worden ist (vgl. Arsameia a. O. S. 197 ff.).

Auf Sockelanlage II wurden die beiden anpassenden Teile des Mithrasreliefs wieder zusammengesetzt und auf der Plattform aufgestellt. Ebenso steht jetzt auch das grosse Dexiosis-Relief mit der Darstellung von Mithradates Kallinikos und Herakles (vgl. Arsameia a. O. S. 203 ff. mit Taf. 48 ff.) wieder an seinem ursprünglichen Standplatz auf Sockelanlage III.

Eine solide Schutzkonstruktion aus Dur-Aluminium wurde von K. Rintelen für die beschriftete Felswand entworfen, in Deutschland vorgefertigt und über der Felswand aufgeführt, um das «Heilige Ge-

setz», das König Antiochos für das Hierotiesion seines Vaters Mithradates Kallinikos erlassen hat (vgl. Arsameia a. O. S. 36 ff.), nach Möglichkeit vor Witterungsschäden zu schützen.

Schlussbemerkungen

Die vielseitigen Ergebnisse der im Jahre 1963 in Arsameia ausgeführten Arbeiten sind der harmonischen Zusammenarbeit aller Grabungsteilnehmer zu danken, die trotz aussergewöhnlicher klimatischen Belastungen selbstlos und mit viel Liebe zur Sache ihre Aufgaben durchgeführt haben.

Als Grabungskommissar hatte die Türkische Regierung Herrn Ali Özgür delegiert. Besondere Verdienste hat sich Dr. Rahn durch seine gewissenhafte Kassen-

führung erworben, bei den schwierigen örtlichen Verhältnissen ein besonderes Problem. Fräulein Rahn wurde allen an sie gestellten photographischen Anforderungen gerecht und entwickelte ausserdem unter primitiven Bedingungen einen Grossteil der von ihr hergestellten Aufnahmen sofort an Ort und Stelle im Zeltlager, eine grosse Hilfe für alle Mitarbeiter. Für den reibungslosen Ablauf unseres Lagerlebens und die Betreuung aller technischen Geräte und Fahrzeuge hat sich Herr Jüttner sehr verdient gemacht, während unsere einheimischen Helfer trotz der selbst für Kommagene extremen Hitzegrade bereitwillig alle Arbeiten gewissenhaft ausführten und die schwierigen Lebensverhältnisse im Zeltlager uns nach Kräften erleichterten.

VAN ÇEVRESİ 1963 ÇALIŞMALARI

*Prof. Dr. Afif ERZEN - Prof. Dr. Emin BİLGİÇ -
Doç. Dr. Yusuf BOYSAL - Doç. Dr. Baki ÖGÜN*

Van — Toprakkale kazı heyeti 1963 yazında 8 temmuzdan ağustos sonuna kadar çevredeki çeşitli yerlerde araştırmalarına devam etmiş ve aşağıda kısaca belirtilen buluntuları ortaya çıkarmış ve neticeleri elde etmiştir :

1 — Heyetimiz üyelerinden Doç. Dr. Yusuf Boysal 8 temmuzdan itibaren tecrübeli öğrencilerle birlikte Van gölünün kuzey doğu sahilinde, Alpaslan (Ernis) Öğretmen Okulu civarındaki mezarlıklarda kazılara başlamış; ayın 14 ünde Prof. Dr. Emin Bilgiç ve 22 sinde Prof. Dr. Afif Erzen kazıya katılmışlardır. Evdi Tepesi eteklerinde 100 ve Alacahan mevkiinde 6 mezar açılmış, ekseriyeti aile mezarı intibainı veren, tabaka tabaka olan ve her tabakasında birkaç iskelet bulunan bu mezarlarda :

a) Form bakımından çok zengin ve çeşitli olan ve çoğu bütün halde çıkarılan 300 kadar vazı

b) Bir çoğu demirden, bir kısmı da bronzdan hançer, hançer kılıfı, bilezik ve akikten mâmûl irili ufaklı bir çok gerdanlık boncuğu elde edilmiştir.

Mezarlardan çıkan toprak rengi, gri, siyah ve mahut Urartu kırmızısı rengindeki kaplar ve bunların formları, beraberlerinde daha bol demir, daha az tunç eşyanın elde edilmiş olması muvacehesinde ASt VII, s. 179 ve n. 92 de Burney tarafından Ernis çanak - çömleği için verilen ta-

rihlerin yeniden dikkatle tesbitine ihtiyaç olduğu kanaatindeyiz.

2 — Dr. Boysal Öğretmen okulu etrafında çalışmalara devam ederken Prof. Erzen ve Prof. Bilgiç Van'a geçmişler, bir taraftan Toprakkale'deki HALDİ tapınağında geçen yıl açılan kanalın geri kalan kısmının çıkarılmasına devam etmişler, diğer taraftan da Erçek gölü, Karagündüz çevrelerinde gezileri yapmışlar, buralarda Urartu öncesine ait seramik parçaları toplamışlardır.

3 — Van'da bu yılki mahdut çalışmalardan sonra Prof. Bilgiç ve Prof. Erzen heyet yardımcılarının büyük kısmı ile 6 Ağustos tarihinde, 1961 den beri araştırılmakta ve Urartu kaleleri arasında özel bir mimarî güzellik arzeden kalesi meydana çıkarılmakta olan, Gürpınar'daki Çavuştepeye intikal etmişlerdir.

a) Bu yılki çalışmalarda kalenin muhtemelen bir taş işçiliği (Lev. 1/1) ile ve hemen hemen simetrik bir şekilde yapılan kısmının güney ve kuzey taraflarının açılmasına devam edilmiş, burada mavi rengin hakim olduğu görülen güzel fresk parçaları elde edilmiş, harap madenî parçalar, bu arada bazı mahfuz kalmış madenî ok ve mızrak uçları, hançer parçaları bulunmuştur. Müteakip çalışmalarla kalenin tamamı aynı zamanda turistik bir eser olarak meydana çıkarılacaktır. Bu yılki çalışmalar bu bakımdan da bir hayli semereli olmuştur.

b) Bu kampanyada ilk defa olarak adı geçen kalenin doğusuna düşen yukarı kalede E. Bilgiç tarafından çalışmaya başlanmış, 10 günlük kazılar sonucunda Ermeni iskânının çok yerde 1 - 2,5 m altından muazzam bir Urartu tesisinin oldukça muntazam temelleri meydana çıkarılmaya başlanmıştır. Yer yer basit Ermeni duvarları, bir kaç Ermeni tandırı, bazı Ermeni seramiği de elde edilmiştir. Bu saha Ermeniler tarafından çok tahrip edilmiş görünmekle beraber gelecek yılki çalışmalarda sarayı andıran büyük Urartu kalıntılarının mahiyeti tam olarak anlaşılmış olacaktır.

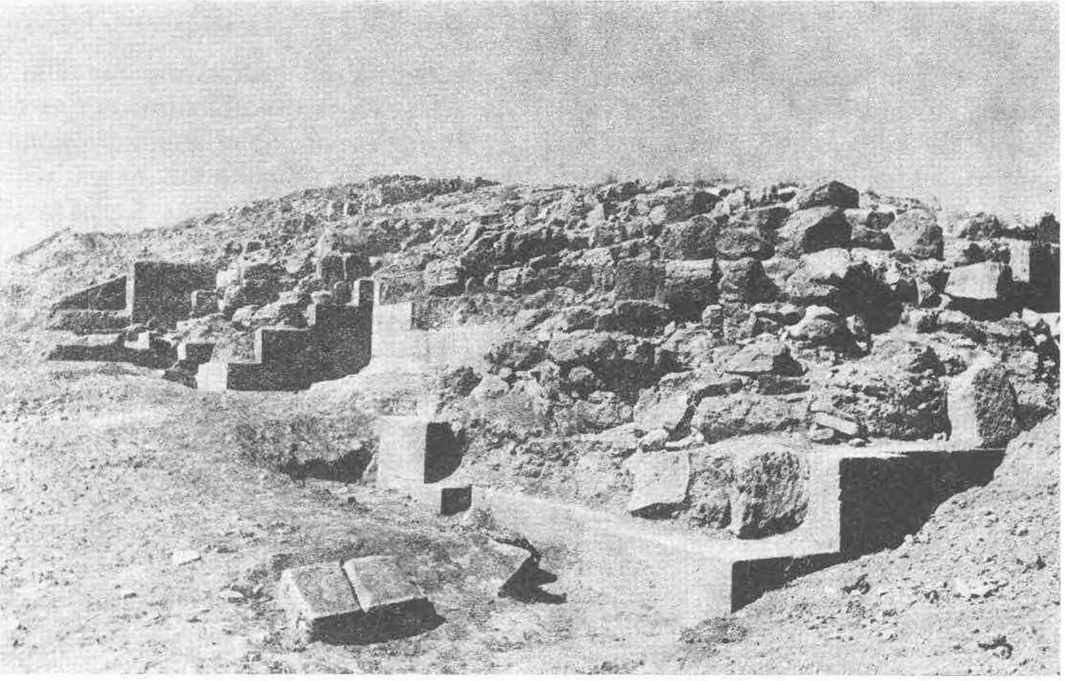
c) Çavuştepe'de aşağı kalenin batı tarafında geçen yıldan beri araştırılmakta olan, kale üstünde yukarıdan aşağıya doğru kayaya oyulmuş 4 taş odadan doğudan batıya birincisi geçen yıl temizlenmiş, ayrıca dört tarafı muntazam kesme taşlarla duvar şeklinde örülmüş olan bu odada zamanla yığılan topraktan gayri bir şey bulunmamıştır. Fakat bu sene ağzı yine toprak altından çıkarılan dördüncü oda veya mahzenin açılmasına başlanmış ve ağzın altından itibaren 60 cm de başlamak üzere iskeletlere tesadüf edilmiştir. Derinleştikçe bu dördüncü' ağız veya kapı gibi üçüncü ağzın da aynı mahzene açıldığı görülmüş, dört numaralı ağzın altında bazı noktalarda 2 m. kadar derinliğe inilebilmiş, bir çok iskeletlerin gayri muntazam bir şekilde yanyana veya birbirine üzerine konulduğu, bazan ayak uçları ve baş uçları birbirine gelecek şekilde de gömüldükleri görülmüştür. Fakat henüz sağlam bir fikir verecek şekilde seramik veya madeni buluntu nevinden önemli başka eşyaya raslanmamıştır. Her ne olursa olsun kanaatimizce bu iskelet-

lerle bu mahzenlerin sarnıç olmadığı, belki depo olarak ta kullanılmadığı ve ölüleri koymak üzere hazırlandıkları şimdiden anlaşılmış bulunmaktadır.

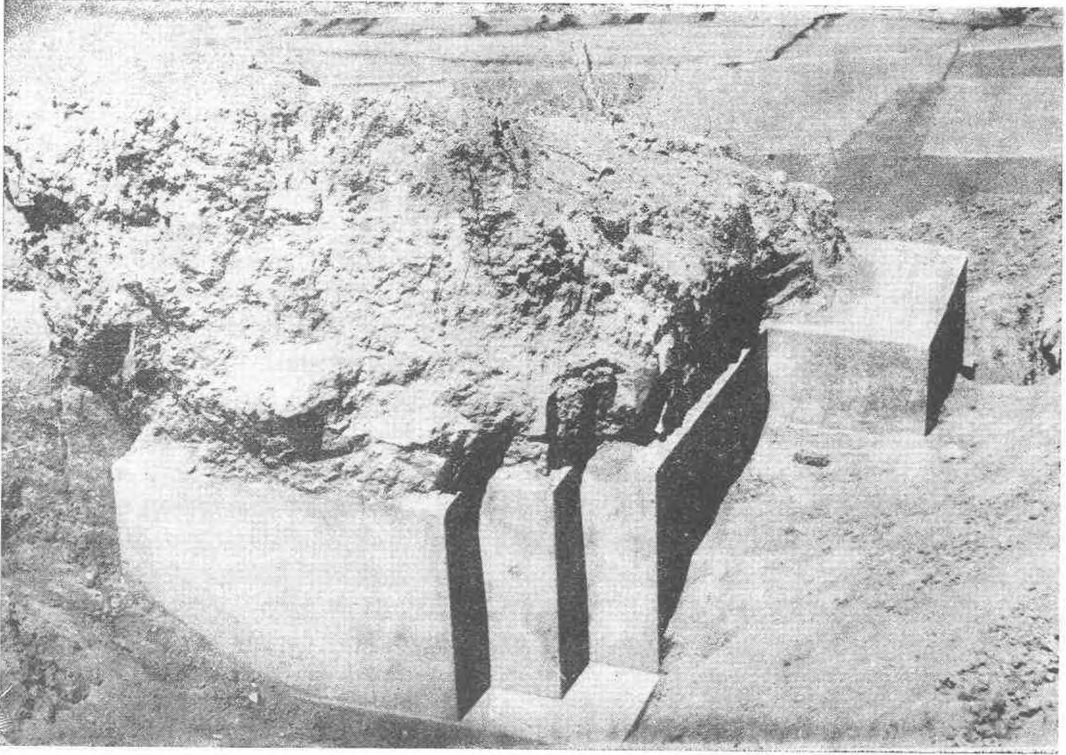
d) Çavuştepe'de 1963 mevsim çalışmasının en önemli buluntusu 27/8/1963 te Prof. Bilgiç ve arkeoloji öğrencisi Abdullah Yaylalı tarafından elde edilmiş, ana kayaya oyulmuş mahzenlerin 80 m. kadar doğu tarafında ve aşağı kalenin ortasına yakın yerinde kalenin mabedi ortaya çıkarılmıştır (Lev. 1/2). Kazı üyelerinden Dr. Boysal ve Prof. Erzen'in daha önce ayrılmış olmaları, çalışma devresinin ve tahsisatın sonuna gelinmiş bulunması sebebiyle acele olarak 27 - 29 Ağustos tarihlerinde mabedin bilhassa giriş kısmı ve kısmen etrafı açılmış, ölçüleri ve kitabesi tesbit edilmiştir. Ölçüler şimdiye kadar bulunan Urartu mabetlerine nisbetle farklı olduğu gibi kuruluşu da güney-kuzey değil, doğu-batı istikametindedir. Giriş doğudadır ve mabet kitabeye göre Tanrı İRMUŞİNİ'ye izafe ve tahsis edilmiş bulunmaktadır. Duvarların kalınlığı da diğer mabetlerinkinden farklıdır. Mabet ve kitabe Argiştî'nin oğlu Sardur, yani III. Sardur (765-733) tarafından meydana getirilmiştir.

e) Dr. Yusuf Boysal tarafından 1963 kampanyasında Van kalesinin kuzey tarafındaki Van Kalesi hüyükü denilen mevkideki mezarlık sahasında da kısa süreli bir araştırma yapılmış, açılan çukurlarda 2.30 m. derinlikte Urartu bina temelleri ve Urartu seramik parçaları bulunmuştur.

Bütün bu sahalardaki çalışmalarda elde edilen müzelik parçalar envanteri yapılarak Van müzesine teslim edilmiş, mahdut etüdümlük parçalar da dağılmamış iskeletlerle birlikte Ankaraya getirilmiştir.

Res. 1 — Çavuştepe - Urartu Kalesi.

Res. 2 — Çavuştepe'de Urartu tanrısı İRMUŞİNİ'nin tapınağı.

BYZANTINE PAINTINGS AT ESKİ GÜMÜŞ

M. R. E. GOUGH

So far as is now known, the rock-cut church at Eski Gümüş was first reported by the late Professor Remzi Oguz Arık in 1940. Later, in 1961, Bay Ahmet Akif Tüntenk, history master at the Nigde Lisesi, told me of it at the Sixth Congress of the Turkish Historical Society. Later that year, my wife and I carried out a preliminary survey of the church and paintings that Akif Bey had described. What we saw convinced us that the paintings were outstanding in quality, and on my return to Ankara I applied for permission to study them further in 1962. In November of that year, accompanied by Mr David Winfield, we spent several days the site. During that time, several important paintings were partially cleaned, and a preliminary survey made of the church.

The entrance is dramatic, through a tunnel cut over 7 metres in the rock. This tunnel leads into a large, almost square courtyard, with its sides an average of 13.5 metres. The height of its walls is the same, so that the effect is that of a cubic light-well with the church entered through the northern facade. This facade is carved with a blind arcade of very slender arches which spring from small capital-like members with volutes incised with curious and most unusual decoration.

The church, again carved from the rock, is approached from the west - of approximately so - through an *exo-narthex* and *narthex*. While there is little of note in the *exo-narthex*, the *narthex* is a rectangular barrel-vaulted room, with the

vault defined by a flat moulding, decorated with a painted pattern in red and black. This moulding runs straight along the sides, and then follows the curve of the vault at either end. There is also a continuous blind arcade, broken only at the openings from the courtyard and *exonarthex* and into the church proper. On the northern side are four niches, with three on either side of the two interior doors. To the south of the door into the church the two slender pillars which originally divided the niches were cut away, and the whole area smoothed away to take a wall painting. This painting, now in a relatively poor state of preservation, depicts a seated Virgin with Child, flanked by the archangels Michael and Gabriel to the right and left of the spectator respectively.

The rock-cut church has a small central dome. Its four huge columns rise from octagonal plinths, while at the top a flat fillet surmounted by a square abacus does duty as a capital. These columns are covered with a thick rendering of plaster, attractively decorated with long petalled rosettes in red and green.

The first feature to catch the eye is an arched opening leading at ground level to a sarcophagus and, beyond, to another tomb at a higher level. This opening is shaped like a keyhole, since the sides slope inwards and the arch is a pronounced horseshoe. In the soffit of the arch, on either side of a red central cross, are the full length figures of St Stephen and St

John the Baptist. Spethen is a youthful figure in a black cassock and alb. In his right hand he holds a thurible with red embers glowing in the bowl; in his left he grasps a jewel studded icon. St John, on the other hand, is a gaunt figure, with dark ringlets falling down to his shoulders.

One of the finest paintings in the church is undoubtedly the scene of the Annunciation which spans niche just described, with Gabriel to the west of it and the Virgin to the east. The archangel stands, leaning forward, his right hand raised in salutation. For her part, the Virgin is seated on a throne, her head slightly inclined.

Gabriel's head (Fig. 1) which fortunately is complete - is of extreme beauty. Framed in a bright yellow halo and shown in three-quarter view, the face is outlined in dark brown with completely confident brush-strokes. His chestnut hair is arranged at the front in curls, but falls in ringlets over the nape of the neck. Particularly delicate and fine are the lines of chin, cheek and throat, as also the treatment of the eyelids. While the effect is, at first, of sweetness - even of femininity - a second scrutiny reveals the strength and authority of the supernatural messenger. The technique used for the Virgin the same, but despite the richness of her pearl-studded drapery, submission and humility are suggested by the downward inclination of the head, emphasising her position at a lower level than Gabriel's.

In 1962, while cleaning the upper part of the Annunciations scene, we were able to see through the accumulated grime of centuries, a higher panel containing a representation of the Nativity. None of the details were, however, visible. In 1963, however, this scene was partially cleaned, to reveal a masterpiece of Byzantine art. In the centre is the Virgin, reclining, with

the infant Christ at her side. To the right below are two women, Mea and Salome washing the Child, while to left St Joseph sits in thought. Above are angels of the heavenly host announcing the glad tidings to the shepherds, while the three kings from the East approach from the left, bringing gifts to the Christ Child.

In 1962, in the lunette, we had seen another picture which we could not interpret in its then very dirty state. After cleaning, however, it was quite clear as the scene of the presentation of the Child Jesus in the Temple at Jerusalem. In the centre are the Virgin and Child, to the left the prophetess Anna and St Joseph holding two young pigeons, the customary offering at the temple. To the right is the old St Simeon. This picture, like the Nativity, is very finely preserved, and the faces are barely damaged.

These three pictures, the Annunciation, the Nativity and the Presentation are perhaps the finest examples of Middle Byzantine art (c 1050 - 1100) ever discovered in Central Anatolia. There is no doubt that in style and preservation they are superior to examples at Göreme, where the closest parallel is, perhaps, the painting in the church of Meryem Anne.

As for the rest of the church at Eski Gümüş, the nave extends eastwards in an apse of horseshoe plan in both plan and elevation. This apse is flanked to either side by a niche, well over 2.00 metres high, the southern filled with the figure of St John the Baptist in the attitude of prayer, the northern with a painting of the Virgin and Child. The upper part of this northern niche is painted in the dark, smoky blue used as a background to all the figures in the church. The lower part is white. Against this the Virgin is depicted standing to full height, holding the Infant Jesus on her left arm, her right held diagonally across her breast. This is nor-

mal, but there are points of unorthodoxy which make the picture worthy of further study. The first is the elongation of the Virgin, specially from waist to feet, and the consequent smallness of the head in proportion to the total height. The second is the swarthy flesh tint and thin black eyebrows. Lastly there is the unmistakable intention of the painter to introduce a note of sympathetic understanding of the mother for her child. To this end, the Virgin's head is inclined in the smallest degree towards the Infant, while the lines of the nose and mouth - strongly emphasized in other figures at Eski Gümüş - are softened to produce an expression of tenderness. This group is rather unusual, and painted by an artist with a very distinctive style.

In the apse are three separate registers of paintings. In the lowest are full length figures, all of them - with the exception of St George - (Fig. 2) Doctors of the Church, (Fig. 3, 4, 5) ranged five on either side of a Virgin *orans*. Above these are busts of the Apostles and Evangelists, of which four are headless and without identificatory inscriptions. In the conch, the centre is occupied by a magnificent painting of Christ, but all the paintings to the right of Him have been obliterated, with the exception of St John the Baptist who stands nearest to the nave. On the left, looking outward, are the symbols of St Matthew and St Luke, the archangel Michael and the Virgin. The missing figures on the other side, therefore, are the archangel Gabriel and the symbols of St Mark and St John.

The doctors of the Church are all represented as elderly bearded men, all of them grey except for St Basil, whose hair and beard are brown. Within the strict frontality of the figures, there is

diversity in the individual treatment of features, the varied coloring and patterns of the drapery and also in the position of the hands (Fig. 6) which are in fact very well observed. There is also a rhythm, easily recognizable, in the way that right hands are alternately raised in blessing or grasping a codex held in the left.

Less austere and even better preserved are the Apostles and Evangelists in the upper register. The heads of SS James, John and the (Fig. 7) are fine by any standard and the head of St Peter is full of character. The busts are not this time frontal, all of them inclining inwards very slightly towards the centre (Fig. 8).

The paintings in the apse have now had their preliminary cleaning, and the state of preservation is excellent indeed.

Progress in the church may be summarized as follows.

(a) In the apse, all holes have now been filled in, and only require toning in. The figures of the Virgin, St Michael, and the symbols of St Matthew and St Mark have already been toned in.

(b) In the north and south niches the figures of the Virgin have been repaired, but still require toning in.

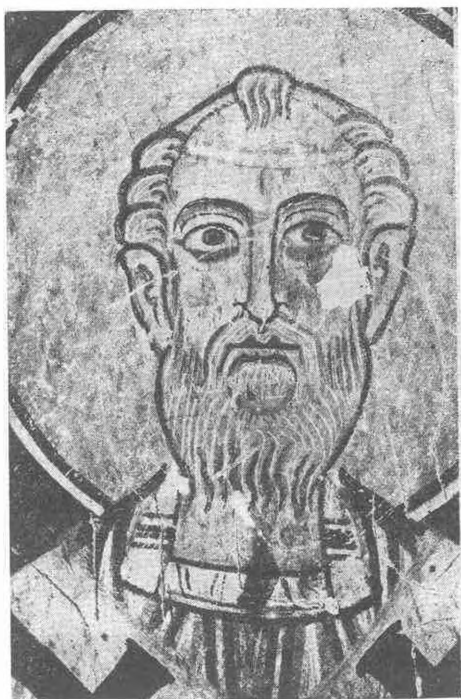
(c) In the *narthex* the group has been repaired, but still requires toning in.

(d) On the north wall, the Presentation scene has been repaired but requires further cleaning and toning in. The Nativity scene has been partially cleaned, but still requires repair and toning in. The Annunciation has been partially repaired, but still needs toning in.

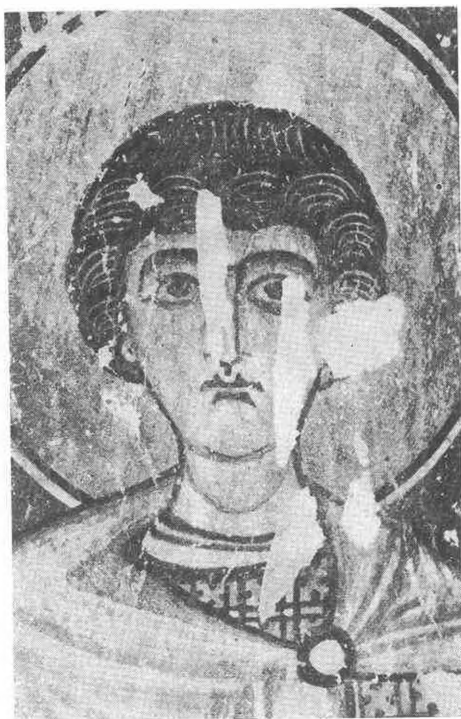
(e) The columns have been partially cleaned and repaired.

Fig. 1 — Head of Gabriel.

Fig. 2 — Head of St. George.

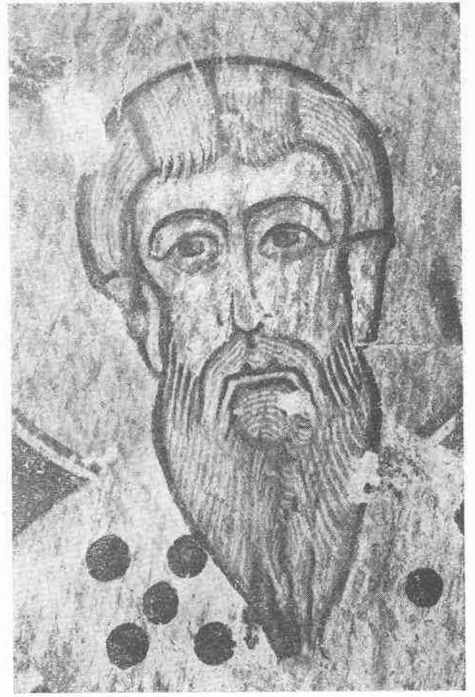

Fig. 3 — St. Gregory of Nazianzus.

Fig. 4 — St. Nicholas.

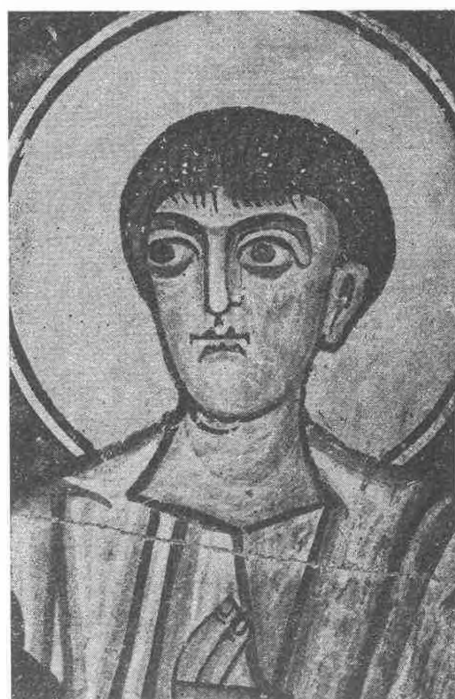
Fig. 5 — St. Athenogenes.

Fig. 6 — Detail of an apostle's hand.

Fig. 7 — Busts of St. James, St. John and St. Luke.

Fig. 8 — Head of St. Thomas.

EXCAVATIONS AT ÇATAL HÖYÜK 1963

James MELLAART

A third season of excavations at Çatal Hüyük was carried out between 10th June and the end of August 1963. The necessary funds were provided by the Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research, N. Y., the Bollingen Foundation, N. Y., the University of Edinburgh, the British Academy, the Royal Ontario Museum, Canada, the Australian Institute of Archaeology, the Institute of Archaeology of the University of London, and an anonymous donation. Transport and survey equipment were provided by B. P. Aegean Ltd., Istanbul.

The three main objectives of the 1963 campaign were :

A) to link up the two areas of Level VI, found in 1962, establish the full plan of the area of the shrines and possible courtyards between them; B) to clear a fair area of earlier building levels and C) to try to establish the first appearance of pottery manufacture on the site and the end of the aceramic period.

Ten weeks' digging accomplished these tasks with spectacular success.

The two groups of burnt Level VI buildings (c. 6500 B. C.) were linked up and a number of courts and courtyards were established. The main function of the latter were as repositories of household rubbish, food remains, etc. They also served as lavatories, but were *not* apparently used as a means of communication, for keeping domestic animals as for domestic tasks. No single oven, bin or

storage space was found in them, nor do they communicate with each other or give access to a single building. All means of communication was clearly over the flat roofs.

In the process of linking up the two areas, two more shrines were found in this burnt level: a small one decorated with a fine textile pattern of intriguing intricacy, in black, red and white, a painted red goddess with uplifted arms and legs and a bench in which was set a single pair of auroch's horns. A second much larger building contained some stone figurines, again found among numerous stalactites and concretions, and a magnificent panel with two leopards, face to face in relief, above a plain red panel.

Pottery occurred, as last year, in minute quantities, even in the courtyards where one would normally expect it. This suggests that it came into general use only just before the great fire destroyed the settlement, i. e. perhaps about 6500 B. C.

In 1962 we had found indications that some of the great shrines stood through two successive building levels - which together may have lasted as much as 150 years or more. Extending the excavation, we found that this was general and we now have a later Level VIa - the burnt one - and an earlier Level VIb, unburnt for the greater part of the area. The plan of this VIb building-level proved to be quite different from its successor and under the

later courtyards we found numerous houses and no less than four new shrines, bringing the total number of shrines of this level up to twelve. During this phase, the leopards were painted with layer upon layer of rosettes and a shrine next door was ornamented with a large relief of a goddess, of which only the legs survive. Another had two bulls' heads and next to it an enormous shrine bore three panels with reliefs of goddesses, all slightly different. In the 65 rooms excavated in this building-level, *not a single potsherd* was found, which clearly shows that pottery was not yet in use here.

On the lower slope of the mound, a complex of about forty rooms, containing eight shrines, was cleared in building-level VII, which lay directly under VIb and was likewise unburnt. The buildings were fairly well preserved, but had evidently been lived-in for a very long time and walls were leaning at all angles. Up to 120 layers of plaster could be observed.

Both in VIb and in VII benches and platforms are sometimes painted red as in aceramic Hacilar (the middle layers of which were dated by radiocarbon method to c. 6750 B. C.) with which these levels are probably contemporary. These forty rooms produced exactly **one** pot and otherwise not a single potsherd... but there were plenty of other finds.

One of these shrines contained the large cutout figure of a bull, painted black and only the head and upper outline of the animal were missing. The building above had been decorated with a great cutout figure of a cow, alternately painted red and white, thus establishing a continuity between Levels VI and VII for which there is much evidence. A corner panel showed two rows of alternate black and red hands with geometric pattern in between and at a later stage the west wall had been ornamented with roughly cutout leopards (?) facing each

other. As in the level above, a bull's head was on the floor below.

The earliest decoration of this building however, covered by about a hundred layers of hard white plaster, consisted of seven vultures, painted in red and with a wingspread of nearly five feet, attacking small men, all of which are headless. This great painting covered the entire east and most of the north wall and obviously illustrated some lost myth. This gruesome scene is repeated with variations in another VII shrine, which is further decorated with a series of breasts, bull's and ram's heads and an enormous bull's head on the west wall, with horn cores each 1 m. in length. The tusks of a gigantic wild boar protrude from the breast which was modelled on a lower jaw. The association of life and death is heightened by the discovery of three adult and one child's skull on the floor of this building - the only case so far. Whether these were remains of human sacrifices or were used in a ritual of death, or are connected with ancestor worship, as perhaps the lowest ceramic level at Hacilar, is hard to decide. Evidently the figures of headless men attacked by vultures and the actual skulls found on the floor were connected. The same building contained two ornamental relief panels painted in red, black and white. The next door shrine had a relief of a pregnant goddess on the east wall, with extremely delicate painting on the body and the is hard to decide. Evidently the figure-background. As usual, head hands and feet had been demolished when the building was filled in.

The third shrine of this group had no paintings but several bulls' and rams' heads and two pairs of breasts, some modelled on small mammals' skulls.

On either side of the first vulture shrine there was another shrine. The westernmost had paintings reminiscent of

'kilims' on the east and north walls and enormous cutout figures of a bull and a cow on the west wall. Between them, part of a goddess remained and originally there probably were a pair of them above a bull's head at floor-level. This building lay directly below the shrine or house (probably the first) that in November 1961 produced the fine 'kilim' patterns and the architectural facade with the skulls below (see AS XIII, 1963).

The other (below Shrine E. VI.10 with the great Goddess resting on three superimposed bulls, heads) produced several reliefs: a great bull's head in profile; another seen **en face** with one large modelled horn; a cutout animal's head and in the corner a charming picture of a stag on a rock, head turned back, partly modelled, partly cutout in the plaster.

Between these two groups of three shrines each, there lay one, possibly two others. The first was decorated with two ram's or bull's heads superimposed - the heads themselves modelled on a decayed wooden post and to the right of it at least one large bull's head. Others were set on the opposite wall, horns and keying in the plaster surviving intact.

The second building, which underlay the VI shrine with the twingoddess relief, may or may not have been a shrine. On the north wall there was a vast painting of particular interest. Behind the stepped roof line of a town rises a double peaked mountain. A vertical dotted line rises from the right peak and above it are horizontal lines of dots. The surface of the mountain is covered with spots, but some are shown beyond it to the right. Incredible as it may seem, it looks remarkably as if we have here a record of a volcanic eruption seen from the roofs of the city of Çatal Hüyük. Certainly a subject worthy of being recorded in a shrine!

Earlier layers were tested only in a

small area below the courtyard of Level VII, where we found a large building decorated with patterns of concentric circles and rows of red and black triangles, belonging to Level VIII and below the two adjacent shrines VII, 1 and 8.

A panel of black vultures attacking red men armed with slings, decorated a building of Level VIII below the first vulture shrine (E. VII. 8). Below it, another building (Level IX) was decorated with cutout heads of a feline, probably a leopard and another animal, while below that there appeared a painting of a fragmentary black bull (?) on the north wall, establishing a pattern of continuity with other black bovinds above in Levels VII and VI. A polychrome 'Kilim' pattern appeared next to it on the east wall, poorly preserved. Other fragments of painting came from the next building - level X, directly below, but the shrine of this period lay to the west, under Shrine E. VII. 8. Once again we had niches, bulls' and rams' heads, partly painted.

The most remarkable feature of both buildings in Levels IX and X was the re-appearance of **pottery** in small quantities, it must be admitted, and in more primitive form. Nevertheless it is now clear that even if pottery was not introduced at Çatal Hüyük as a normal commodity until the end of Level VI, let us say c. 6500 B.C., experiments at pottery - making go back as far as Level X, which we may date to about 7000 B. C., (a date which, incidentally, may well be acceptable for the first appearance of pottery in the very top layers of the mesolithic rock shelter of Beldibi on the south coast near Antalya, called **Beldibian** by the excavator, Dr. Enver Bostancı).

Below these Levels X - VIII, tested so far at Çatal Hüyük only over an inadequate area, we made a small trench during the last days of the dig, to see whether

similar buildings continued even further down, having reached a level which corresponded to the present level of the plain.

Below the floors of building-level X, we came upon a strong turf-lime, indicative of plant-growth, on top of a foot sterile clay, which seems to indicate a **flood-deposit**. In a narrow trench, dug down to a depth of 3.5 m., or nearly 12 feet, below this deposit, we again encountered deposits of building rubbish, broken bricks, plaster floors, ovens, burials below floors and the usual remains of animal bones, clay missiles, flint and obsidian. Excavations were interrupted by the end of the dig at a point some 5 m. below the actual level of the plain - ground water had not yet been reached but water was seeping in from the irrigation ditches. There was still no trace of virgin soil. All one can say at the moment is that the mound is evidently much higher than suspected and that at least five metres of deposit descend below present plain level. If the slope of the buildings towards the top of the mound is gradual, one can safely assume that at least eleven metres of deposit lay below the Level X floor at the top of the mound, which is a most attractive prospect for future seasons' work.

This, however, is not the whole story, for in removing building-level after building-level, we recovered the graves of their inhabitants, properly stratified, below the platforms in their houses and shrines.

In Level IV, two houses produced bone-heaps with 14 and 15 individuals each, some properly buried, others inarticulate, but when we came to examine the burial Customs of Level VI, it appeared that primary (not secondary) burial was the rule. Not less than 230 individuals were drawn, photographed and recorded in Level VI. Numbers of individuals buried in

houses or shrines vary from 8 to 32, the majority being women and children. Funeral gifts vary from individual to individual: about necklaces, bracelets and anklets of beads of various stones, shell, copper and lead (these metals occur as early as Level IX) were found with females and children. Males may have a few beads but are usually accompanied by flint daggers, flint fabricators, blades in flint or obsidian, stone maceheads and - only with males - bone hooks - and - eyes, sown onto belts. Obsidian mirrors, rouge in baskets, spatulae, pins, marble bracelets, small greenstone axes, occur only with females. Burials painted with red ochre, with cinnabar, or green paint on the eye-brows appear to be female, whereas a blue cobalt blue is found with both males and females. Textiles and baskets were more common than before, and basket burials foreshadow pot burials of later periods. Not less than thirty wooden vessels were found and recorded - any many saved - to show an extraordinary rich repertoire of elegant wooden vessels ancestral to and technically far superior to the first pottery vessels on the site.

In fact, it is now clear that the pottery of Çatal Hüyük was, for its shapes, wholly dependant on wooden vessels and baskets (and not on stone vessels, which are a rarity in this alluvial plain) and this explains the multitude of ovals, boxes and other non-pottery shapes in the pottery not only of Çatal Hüyük but in the pottery of its successor, the Hacilar culture, as well.

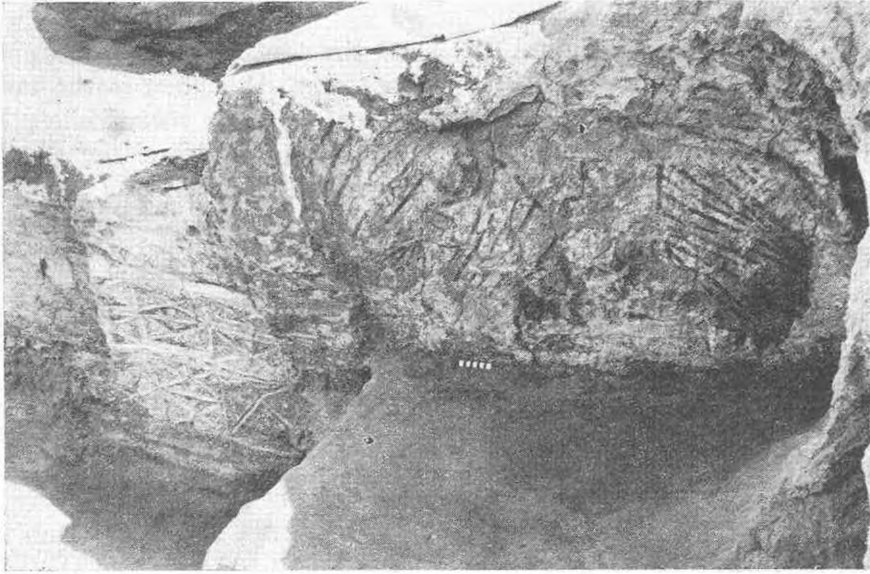
Summing up then, one can now visualise the development of the Çatal Hüyük culture through a dozen successive building-levels (X-VIb, VIa-O) which in all probability occupied the seventh millennium B. C. Continuity of culture is marked throughout and no destruction brought about by enemy action mars its steady and peaceful development. There

is no evidence for city - walls at Çatal Hüyük, nor were they needed, for the peculiar construction of the city turned it into a natural fortress. Some curvilinear walls at the bottom of the slope near the old river - bed may represent the walls of cattle enclosures, for animals were obviously not kept inside the settlement. Armed with the bow and arrow and the ubiquitous clay missiles of baked clay measuring from two to four inches in diameter, the people of Çatal Hüyük were evidently quite able to keep any enemy at bay.

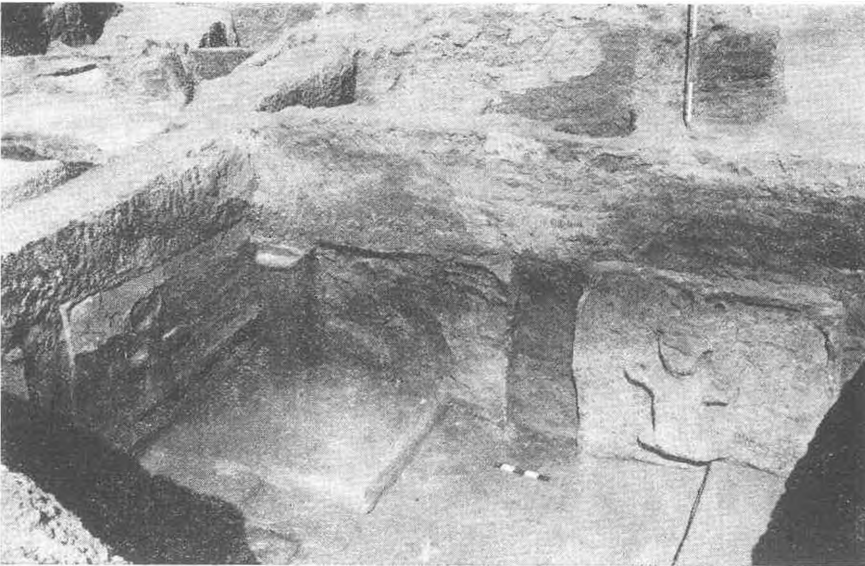
Although we have been able to trace the culture down to Level X, it is extremely likely that further inside the mound similar and earlier building - levels will continue to be found. Soundings on edges of mounds are notoriously unsatisfactory and so are test - pits in the middle of a mound. To obtain reliable and satisfactory results, a gradual stripping

of the successive building - levels is necessary. This then is the task of future seasons, but meanwhile the mysterious deposits below the flood - level offer tantalising prospects of early settlement. At the moment they cannot be dated with any precision and all one can say is that they fall somewhere in the 8 th millennium B. C., a period usually thought of as «mesolithic», but the characteristic products of this period - the microliths - have not yet appeared, nor have we any information of how much further down occupation levels extend. There is work for many years to come at Çatal Hüyük and we can confidently look forward to further surprises.

Once again we record our gratitude to the Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğü, to the Vali of Konya, the Director and staff of the Konya Museum and the authorities at Çumra for their continuous assistance and hospitality.

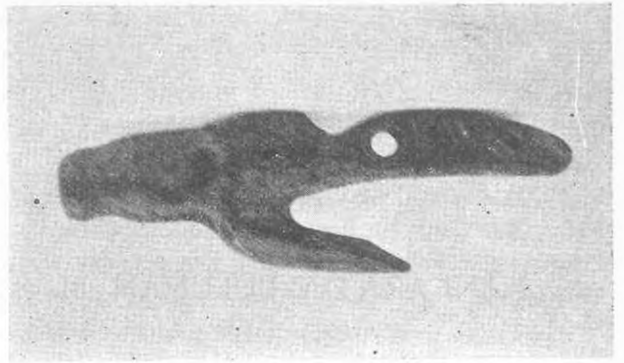

Fig. 1 — Shrine E.VII.23. Level VII. North wall showing incised and painted panel on left and wall-painting of two vultures attacking headless man on right.

Fig. 2 — View of Shrine E.VI.31, Lower Level VI. South and west wall with plaster reliefs of deities.

Fig. 4 — Belt-hook in the form of an asses head from a burial in Level VI.

Fig. 3 — Figurine in black stone, Level VI.

Fig. 5 — Typical group of contracted burials found below the floor of a Level VI house.

ANKARA'DA BULUNAN III. ASRA AİT BİR PORTRE

Nemika ALTAN

Ankaranın Başkent olduğu tarihten bugüne kadar geçen zaman zarfında, imar hareketleri esnasında temel kazılarında çıkan eserler, Roma devri Arkeolojisi bakımından pek büyük bir değer taşımaktadır. Bilhassa Roma İmparatorluğu camiası içinde önemli bir yeri olan Ankara'nın, tarihinin karanlık devirlerinin aydınlatılması yönünden de pek önemli bir Arkeolojik merkez olduğu gözden uzak tutulmamalıdır.

Bugün Ankara Arkeoloji Müzesi, bu civarda yapılan kazılar sırasında ele geçirilmiş bir takım klâsik eserleri toplamış bulunmaktadır. Şehirde Roma Devrinin bariz eserlerinden birkaçı olan, Ogüst Mabeti, ve Roma Hamamı gibi büyük kalıntılardan ayrı olarak ele geçen, küçük eserler zaman, zaman müzemizde toplanmış ve klâsik eserler tasnif salonunda yer almışlardır. Bu eserler arasında burada konu olarak aldığımız portre, önemli bir Roma devri eseridir.

Ankara Arkeoloji Müzesi avlusunda duran bu portre, mermerden olup büsti şeklindedir. 1935 yılının Mayıs ayında, Ankara'da, Asrî Helalar karşısında (1), su yolu inşaatı yapılırken toprak hafriyatı sırasında çıkmıştır (2).

(1) Bugün kaldırılmış olan bu helalar, Anafartalar Caddesinden, Adliye istikametine giden yol ile, Çıkrıkçılar Yokuşuna çıkan yolun arasında kalan üçgen sahayı işgal ediyordu.

(2) Büstün bulunduğu bu sahanın civarında, bugüne kadar, gerek Konya Sokak, gerekse Işıklar Caddesi, ve Çıkrıkçılar yokuşunda, temel hafriyatlarından çıkmış muhtelif eserler mevcuttur.

Oldukça iyi muhafaza edilmiş bulunan bu büstün yüksekliği kaidesi hariç, 0,60 m. dir. Beyaz mermerden ve bir erkeğe ait olan büst, sadece göğsü ve karnına kadar kısmı ihtiva etmektedir. (Res. I). Müze envanter numarası, (2563) dür. Kafa kısmında, sol kulak kopmuş, sağ kulağında burun ve çenesinde, sol gözünde zedelenmeler ve aşınmalar olmuştur. Büst, iki çıkıntı ve bir girinti yapan yuvarlak, yüksekçe bir kaide üzerinde durmaktadır. Üzerinde tunika ve bir palüda-mentum taşımaktadır. Palüdamentumun sol omuz üzerinden gelen bir ucu, göğüs üzerinde geniş ve bol kıvrımlar yaparak, sağ omuzun biraz aşağısındaki düğmeye yahut tokaya ulaşmakta ve oradan kitle halinde aşağıya doğru sarkmaktadır. Palüdamentumun diğer ucu ise, enseyi kattıktan sonra, tekrar iki geniş kıvrım halinde tokaya tutturulmuştur. Bu suretle kumaş kıvrımları, göğüs üzerinde gayet sık ve kalın olarak aşağıya doğru üçgen şeklinde bir durum almakta, ensede ve kollardaysa seyrek olup, daha hafif kıvrımlar meydana getirmektedir.

Büstün başı açık, yüz kısmı uzun olup, aynı zamanda kalın bir boyun üzerinde hafifçe sağa dönük vaziyettedir. Saçlar kısa kesilmiştir. Saç tellerinin istikameti arkadan öne doğrudur. Her tel, küçük ve hafif keski darbeleriyle tebarüz ettirilmiştir. Ekseriya, bu türlü işlenen saç ve sakal tek-

Fakat, bu çıkan eserler bugüne kadar esaslı bir surette etüt edilmediğinden, büstün bulunduğu bu sahayı adlandırmak, bugün için mümkün değildir.

niği Roma Sanatında, Alexandre Severus (222 - 235), Maximinus Trax (235 - 238), Gordianus III (238 - 244), Philippus Arabs (244 - 249), Trajanus Decius (249 - 251), Trebonianus Gallus'un (251 - 253) portrelerinde göze çarpacağı gibi, sikke tasvirlerinde de (3) bariz olarak müşahede edilir.

III. üncü asrın ortalarına has olan, kısa kesilmiş hissini veren saç ve sakal işleniş tarzı ve üslubu, 220 senesinden sonra kendini göstermekte ve 260 senelerine kadar devam etmektedir.

Büstümüzün yüzü uzundur (Res. 2). Kaşlar adeta düzdür, kaş telleri seyrek ve saç tekniğinde işlenmiştir. Gözler çukurda, badem şeklinde, ilerde bir noktaya bakmaktadır. Göz kapakları ince bir çizgiyle belirtilmiş, göz bebekleriyse oyularak ifade edilmiştir. Alın yüksek ve geniştir. Burun etli ve kemersiz, bıyıklar seyrek olup saç işleme tekniğinde gösterilmiştir. Ağız oldukça büyük ve kapalı, dudaklar etlidir. Çenesi yayvan ve büyüktür. Şakaklardan başlayarak boynuna kadar devam eden sakallar, saçlar için kullanılan tekniğe işlenmiştir. Boynunun göğüse birleştiği yerdeki çukurluk belirtilmiş, kulaklar etli ve itinalı olarak tebarüz ettirilmiştir. Büstümüzde bilhassa göze çarpan, kaşlar arasındaki iki dik çizgi, burun deliklerinden ağız kenarlarına inen eğik iki hat, çehrenin heyeti umumiyesine, orta yaşlı, ağır başlı kendinden emin bir kimse hüviyeti vermektedir.

- (3) Alexandre Severus'un Gümüş Madalyonu, (Kurt Lange, Charakter Köpfe Der Welt Geschichte. Munchen. Res. 61).
Maximinus Trax'ın Bronz Sikkesi, (Kurt Lange, aynı eser, res. 63)
Gordianus III. Bronz Sikkesi, (Kurt Lange, aynı eser, res. 66).
Philippus Arabs'ın bir Sikkesi, (Cohen, Monnaies Sous L'Empire Romain V S. 94, no. 2).
Trajanus Decius'un gümüş Sikkesi, (Cohen, aynı eser, S. 194, no. 87).
Trebonianus Gallus'un bir sikkesi, (Cohen, aynı eser, S. 246, no. 74).

Buraya kadar tetkik ettiğimiz Ankara portresinin kime ait olduğuna dair hiç bir emare mevcut değildir. Fakat, saç ve sakalı üçüncü asrın ortalarına has bir tekniğe işlenmiş olan İmparator ve şahısların portreleriyle bir mukayese yapmak, portremizi tarihlemek bakımından faydalı olacaktır kanaatindeyiz.

Roma Kapitol Müzesinde bulunan ve Maximinus Trax'a ait olan (235 - 238) portre (4). Bu portre, yüzünün uzunluğu, boynunun kalın ve uzun oluşu, saç, sakal ve bıyığının işleniş tekniği itibariyle Ankara Portresiyle benzerlik gösterirse de, ancak, başının sert olarak sağa dönük oluşu, alın üzerinde birbirine paralel ve kaşlar arasındaki iki dik çizgileri, yüz hatları gibi portreye taallük eden hususlar bakımından, Ankara portresinden tamamen değişik bir ifade taşıyan enerjik ve sert bir insanı tasvir etmektedir.

Philippus Arabs'a (244 - 249) ait olan ve bugün Vatikan Müzesinde bulunan mermer portre (5). Büst şeklinde olup karnına kadar kısmı ihtiva etmektedir. Philippus Arabs'ın Portresi, saç ve sakal işleniş, yüzünün uzunluğu ve büstün bütünlüğü itibariyle, Ankara portresiyle benzerlik gösterirse onun gibi mülayim ve yumuşak hatlı olmayıp, bilâkis çatık kaşlı, üzerinde derin çizgiler ihtiva eden alna, sert bakışlara, muntazam sınırlanmış dudaklara malik olup, enerjik ve karakter itibariyle sert bir insan hususiyeti taşımaktadır.

Trajanus Decius, (249 - 251), Kapitol Müzesinde bulunan Decius'un mermer portresi (6). Bu portre, yüzünün uzunluğu, saç ve sakalının işleniş itibariyle, Ankara portresiyle benzerlik gösterirse de, geniş alnı üzerindeki derin paralel, ve kaşları

- (4) Hekler Anton, (Die Bildniskunst Der Griechen Und Römer. Res. 291, a).
(5) Hekler Anton, aynı eser, s. 293).
(6) L'Orange, H. P. Studien Zur Geschichte Des Spatantiken Portrats, Oslo, 1933. res. 2.

arasındaki iki dik çizgi, çatık kaşları ve bir hayli çukurda olan gözleriyle, bizim portreye benzerlik göstermemektedir.

Trebonianus Gallus'a (251-253) ait olan Floransa Arkeoloji Müzesindeki terrakota baş (7). Cephe ve profilden görünen imparatorun portresinde; saç ve sakalının işleniş tekniği, Ankara portresinin saç ve sakalını işleniş tekniğinin aynıdır. Fakat, birbirine paralel çizgiler ihtiva eden çıkıntılı alını, sivri burnu, küçük sivri çenesi bakımından bizim portreye hiçbir benzerlik göstermemektedir.

Bu arada Müzemizde (19015) envanter numaralı bir erkek başı, İstanbul Arkeoloji Müzesinde bulunan (2802) envanter numaralı mermer büst, Bursa Müzesinde, Eskişehirden bulunmuş (53) numaraya kayıtlı bir erkek başı (8), Konya Yunuslar Lâhindeki portre (9), Ankara Portresiyle aynı devre aittirler.

Buraya kadar ele aldığımız portlerin hiçbiri, saç sakal işlenişleri, yüz uzunluğu, büstlerinin büyüklüğü müstesna, yüz hatları ve ifadeleri, hülâsa; portre hususiyetleri bakımından Ankara portresiyle hiçbir benzerlik göstermemiştir.

Portremizi tetkik ettikten ve en yakın benzerlerini gördükten sonra netice olarak diyebilirizki :

Portremiz, büyüklüğü, kafa kısmının ve yüzünün uzunluğu, boynunun kalınlığı, saç ve sakalının aynı teknikte işlenmesi, ve realist bir portre olması bakımından, III. üncü yüzyılın ortalarına ait bariz hususiyetler göstermektedir. Portreyi yapan heykeltıraş, devrinin portre hususiyetlerini göz önüne alarak, eseri gayet mahirane bir şekilde işlemiştir. Bununla beraber, Ankara Portresi bir imparatora ait değildir. Muhtemelen, III. üncü yüzyılda yaşamış, Roma İmparatorluğunun Ankarada vazifeli Umumî Valilerinden biri, yahutta, devletin ileri gelen şahsiyetlerinden birine ait olması ihtimali kuvvetlidir.

Böylece, Ankara portresinin, gerek şekil, gerek yüz ifadesi, gerekse ihtiva ettiği portre hususiyetleri bakımından III. üncü yüzyılın ortalarında yapılmış olduğu kanaatindeyiz.

- (7) Goldscheider, Roman Portraits, London, P. 98 - 99.
 (8) Mendel Gustav, Catalogue, Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines Musée de Brousse. S. 24. Fig. 14.
 (9) Boysal Yusuf, Yunuslar Köyünde Bulunan Lahit. (Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı, VIII - 2, 1958. S. 77. v. d. Lev. XLVIII.

Res. 1 — Ankara'da bulunan III. yüzyıla ait bir portre.

Res. 2 — a) Ankara'da bulunan II. yüzyıla ait bir portre.

Res. 2 — b) Ankara'da bulunan III. yüzyıla ait bir portre.

Res. 3 — Ankara'da bulunan III. yüzyıla ait portrenin cepheden görünüşü.

Res. 4 — Ankara Arkeoloji Müzesinde 19015 envanter No. ya kayıtlı bir baş.

AYASOFYA BAPTİSTERİ

Feridun DİRİMTEKİN

Baptister Ayasofya'nın güney-batı köşesinde ve asıl binadan ufak bir avluya ayrılmış bir vaziyette bulunmakta idi. Fakat bu gün sonradan yapılmış olan Contrófor'lar ve ilâvelerle bu günkü Ayasofya'ya bağlanmış bulunmaktadır. Justinien Ayasofya'sının inşaasından evvel yapılmış olan bu binanın kuzeyinde, Ayasofya'ya bakan cephesinde mermer kolonlu bir giriş mevcuttu. Bu gün Baptisterde saltanatı esnasında kendisine bir türbe yaptırtmamış olan I. Sultan Mustafa (1617 - 1623) ve Sultan İbrahim (1640 - 1648) Türbeleri bulunmaktadır. Türk tarihlerine nazaran bunların buraya gömülmelerinden evvel burası başka bir maksatla kullanılmamış ve boş olarak bırakılmıştı (1).

(1) Katip Çelebi-Fezleke. C. II, S. 211 1. Sultan Mustafa Ramazan ortasında vefat etti (1048). Ayasofya kurbundaki, Fetihten evvel bina edilmiş bir hali kubbede defnedildi. Hayrullah efendi tarihi Zeyli (Ali Şefki) C. XVII. S. 83.

Evliya Çelebi : C. I. S. 354, Cümle padişahların türbeleri Mulukü saltanat ve selâtin ve şehzadegân ile memlu olduğundan Mustafa Hana yer bulunamadı. Naşı 17 saat musalla taşında kaldı. Ahar yer bulunamadığından Ayasofya'yı kebirin kurbunda bulunan ve zamanı kadimde bir yağhane olan kâgir bina içinde defnedildi. Kubbe içinde turab olmadığından üzerine has bahçeden toprak getirilerek örtüldü.

Sultan İbrahim için : Feriike C. II. S. 320 çün Padişah Rub-u meskun hal edilerek hal olunan padişahlara mahsus yere kapandı kapısı örüldü.... bir cellat vasıtasıyla âlem-i bakaya gönderildi, namazı kılınıp Ayasofya kapısı yanındaki Sultan Mustafa türbesine defnedildi. Naima (Ayasofya kütüphanesi 3105 C. II. S. 170. Ayasofya kurbunda Sultan Mustafa merhumun kabri yanında defnedildi.

TARİHİ MALÛMAT

Ayasofya'nın bugün mevcut Baptister hakkında ne Procopius ve ne de Silentiarius'da etraflı bir bilgi mevcut değildir (2). Yalnız diğer bir Baptister'den ayırmak için buraya Megali Folistir denildiği ve bütün Baptister'ler gibi buranın da Agios İoannes Prodromos (St. Jean Baptiste) e ithaf edildiğini biliyoruz.

Anon Banduri (3) İmparator Justinianus Ayasofya'yı yaptırmadan evvel Circulaire planda kubbesi altın yaldızlı, içi kıymetli taşlarla süslü Agios İoannes Prodromos namı altında bir şapel yaptırmıştı. Bina (Horlogion yakınında) İmparatorların çok defa maiyetleriyle beraber yemek yedikleri Metatorion'un çok yakınında idi, diye bu binadan bahsetmektedir. Bundan sonra İstanbul'a gelmiş olan A-

Osmanlı tarihlerinde Baptister binasının bir türbe olarak kullanılması için yapılan değişiklikler hakkındaki bilgi bundan ibarettir. Mevcut büyük vaftiz havuzunun ne zaman ve ne maksatla dışarıya çıkarıldığı ve bunun kuzeyde bulunan avluya nasıl çıkarıldığı ve bu cihetle mevcut bulunan çıkışın ne zaman kapatıldığı ve binanın doğusunda bu gün mevcut olan ikinci kapı ile zemin katındaki pencerelerin ne zaman açıldığı hakkında da bir malûmat mevcut değildir.

(2) Poulos Silantiarius-Ayasofya'nın tarihi P. 28. V. 563 de binanın kuzey tarafındaki kapıdan çıkan ahalinin ruhu temizleyici ve kirleri (Somlures) yıkayan bir Axaantta Loetra'ya gittiklerinden bahseder.

(3) Anon Band.

noyme bir Rus seyyahı (4) Ayasofya giriş kapısının sağında Baptistér'in mevcut bulunduğu ve buradaki bir kuyu ile vaftiz havuzunun mevcudiyetinden bahseder. Bundan sonra gelen Batı seyyahlarının eserlerinde aydınlatıcı bir bilgi mevcut değildir. Burayı 1847 - 49 tamiri esnasında görmüş olan Salzenberge göre (5) dışarıdan dört köşeli içeriden sekiz köşeli bir binadır. Fakat hariçten yukarı kısmında sekizgendir. Binada ilk zamandan kalma dört pencere vardır. Bina bir kubbe ile örtülüdür. Doğuda bir apsid batıda bir nartex vardır. Dört köşeli apsid İstanbulda alışılmış olanlara benzememekte bu da apsidin inşaa devrinin Ayasofya'dan evvel olduğunu göstermektedir.

Şimdi doğuda bulunan bir girişten başka evvelce bir de kuzeye doğru açılan ve şimdi örülmüş olan bir kapı vardı. Bu kapıdan çıkınca bir hole giriliyordu ve bundan sonra da küçük bir avlu bulunuyordu.

Hol'ün kuzeyinde çift sütunlu bir mimari parça ve bunun üzerinde de bir kapı yeri vardı. Hol'ün doğu nihayetinde bugün örülmüş olan bir kemer açıklığı vardı. Buradan kilisenin bu cihetteki Controforuna geçiliyor ve bu slette hol kilise ile bağlı bulunuyordu. İstanbul'un Türkler tarafından işgalinden sonra Ayasofya'nın yağ deposu olarak kullanılmış ve bina Sultan Mustafa için Türbe haline konduktan sonra da bu avlu yağ deposu olarak kullanılmakta devam etmiştir. Scarlatos Byzantios (6), Vaktiyle bu bina ile Ayasofya arasında bir geçit vardı.

Vaftiz havuzu ColimVithva'ya, su bir su terazisinden geliyor ve bu su daima akıyordu. Halk bu suyu mukaddes bir su addediyordu. Bina Asilia, bir melce idi

(4) Mme de Khitrevo itineraire des pelerins russes s 227.

(5) Salzenberg (w) altchristli che denkmaelervon constantinople S. 19. Pl. VI. VII. XI. XII.

(6) Scarlatos Byzantios-Konstantinopolis S. 506.

(7). Buraya iltica edenleri, buradan kimse alamazdı. Theophanos'a göre İmparator Zenon, İmparatorluktan ayrıldığı zaman Ayasofya'ya gelmiş, dua ettikten sonra tacını mukaddes masa üzerine koymuş ve sonra buraya iltica etmişti. İki sene sonra kayınbiraderi Basilicos da zevcesi ve çocukları ile beraber buraya sığınmıştı.

Ephlagon'a göre merasim esnasında Patrik Ayasofya'daki Cintronon'dan aşağıya inerek evvela bu Baptistér'in nartex'ine geliyor buradaki Apodiomda yeni vaftiz olacaklar, elbiselerini çıkarmış olarak kendisini bekliyorlardı. Patrik kendilerini St. Myron (Mukaddes Yağ) la yağladıktan sonra vaftiz ediyordu.

Leathaby ve Swainson (8) Büyük Baptistér olarak bu günkü, Türbe olmuş binayı kabul ederler ve bazı diğer yazarlarca kabul edilen Ayasofya'nın kuzey doğusundaki Skevophylakion (9) un eski hazine binası olduğu ve sonradan İmparator Justinien tarafından Baptistér'e çevrilmiş olduğu fikrini ileri sürerler.

Antoniadis (10) bu bina'yı küçük Baptistér'den ayırmak için Baptistarium veya Megali Phostir denildiğini, bütün Baptistérler gibi bu binanın da Ayos Ioannes Prodromos'a ithaf edilmiş olduğunu ve İmparator Justinien tarafından yaptırılmış olduğunu yazar.

Kendisi binayı dıştan ölçmüş ve uzunluğu 22.70 m genişliğini 16.20 m ve umumi yüksekliğini 17.40 m bulmuştur. Bundan başka Anon Banduri olmak üzere eski kaynaklara atfen vaktiyle burada mevcut olan mozayikler hakkında da malûmat vermiştir.

(7) Ayasofya'daki Ste. Nicolas Chapell'i de Prophigion hakkını haiz idi.

(8) Lathaby and Swanson - Ste. Sophie S. 18; 20, 177, 183.

(9) Feridun Dirimtekin - Skevophylakion de Ste. Sophie - Malange de R. Janin Rev. des etudes Byz. 1961 S. 390 - 400.

(10) Antoniadis Exphrasis tis Agia Sophias C. I. S. 123 ve sonrakiler.

Ebersolt (11) de Cer. ya'ya nazaran Ayasofya'yı tetkik ederken binada biri büyük diğeri küçük iki Baptistler olduğunu belirtmiştir (12). Kendisine nazaran der Cer. de bahis konusu olan Baptistler Cylindrique şekilde olan Hazine dairesi olmalıdır. Fakat katiyetle malum olanı, bu gün Sultan Mustafa türbesi olan binadır ve Ayasofya'nın Güney - Batı köşesindedir. Bu Oratuaire İmparator Justinien tarafından St. Jean Baptiste'e ithaf edilmiştir. Doğuda bir apsid ve Batıda bir nartex'le nihayetlenen bu bina Octagonale şekildedir ve her dört yanında nişleri bulunan bu bina yine Justinien tarafından yaptırılan S. S. Serge et Bacchus (Küçük Ayasofya) ya daha küçük miyasta olmak üzere benzer.

A. M. Schneider Ayasofya'nın Batı avlusunda yaptığı kazı hakkındaki kitabında bu Baptistler duvarlarının tuğladan ve kum taşından hatıllarla yapılmış olduğu cihetle Justinien devrinde yapılmış olması lâzım geldiği ve Batıda bulunan eski kapının kapanmış olduğunu ve bu gün buraya Kuzey - Doğu köşesinden açılmış bir kapıyla girildiğini kaydeder (13).

Swift (14) binayı tetkik etmiş, eski kaynakları incelemiş Constantin Porphyrogenete'in de de Cer. sine (15) dayanarak küçük Baptistler'in binanın kuzey doğusunda bulunan Skevophylakion - Hazine dairesi - ve büyük Baptistler'in de bahis konusu olan bina olduğunu tebarüz ettirdikten sonra bu bina hakkındaki tetkiklerini açıklamıştır. Yalnız bu binanın basit bir kesitini kitabına eklemekle iktifa etmiş binanın ne bir plânını ve ne de kuzeyinde-

ki avlu kısmında o zaman mevcut olan ve bu gün yıkılmış bulunan kısımların plân ve fotoğraflarını eklememiştir. Bina için verdiği ölçüler de doğru değildir.

Swift binanın iç düzeninin pencelerinin kemerlerini tetkik ettikten sonra binanın kuzeyinde bulunan avluyu da incelemiş ve buraya açılan kapının önünde vaktiyle bir giyinme yeri veya Apothryrium olması kabil olduğunu ileri sürmüştür. Kendisine nazaran bu iç avlunun kuzeyinde bulunan kolonlar arasında vaktiyle kuzeye doğru açılan bir kapı mevcuttu. Ayrıca bu iç avlunun doğu tarafındaki kemerin altında doğuya doğru açılan bir kapı vardı. Swift, Salzenberg gibi bu kapının Ayasofya'nın en Güney - Batısında bulunan Controfor'unun alt katına açıldığını ve bu surette kilise ile Baptistler arasında bir bağ mevcut olduğunu ileri sürmüştür. Bu kısmın önünde ve kapı sövelerinin yanında bulunan sütun başlıklarının küçük Ayasofya'da ve Ravenna'daki Ste. Vitale de bulunan sütun başlıklarına benzediğini ve Ayasofyadakilerden tamamiyle ayrı şekilde olduğunu da kaydetmiştir.

Ali Sami Boyar Resimli Ayasofya kitabında teferruata gitmeden Baptistler hakkında malûmat vermiştir (16).

Heliopolis Metropolidi Genadios Ayasofya'nın Baptistler'ine tahsis ettiği bir makalede «Bu gün bu binanın duvarları sıvayla örtülmüştür. Vaktiyle bu duvarlar kıymetli taşlarla kaplı idi, bunlar 4. cü haçlı ordu mensupları tarafından alınmıştır, demektedir (17).

Vaftiz merasiminin ilk hristiyanlık devrinde St. Jean Baptiste'in hazreti İsa'yı Şeria nehrinde vaftiz ettiği gibi nehir ve çaylarda yapıldığını biliyoruz (18).

(11) Ebersolt. Ste. Sophie de Constantinople S. 35 not 1, 3, 35.

(12) Constantin Porphyrogénète. Livre des Ceremonies C. II, 620.

(13) A. M. Schneider. Die Grabung in Westhof der Sophien Kirche Zu İstanbul Berlin 1941, S. 23, 42, 45.

(14) Swift-Hagia Sophia S. 173-177.

(15) de Cer. Bonn II, S. 620.

(16) Resimli Ayasofya İstanbul 1943.

(17) Genadios (Hierapolis Metroplidi),

(18) Kraus - Real Encyclopedie der Christliche Altertumes - Baptistère (Tauf) maddesi, 3

Bunların umumi surette suları mukaddes addolunan nehir ve pınarlar olması icabeder.

Daha sonraki zamanlarda Catacombe'larda da vaftiz havuzlarının bulunmuş olduğu zannedilmektedir. Gerek Roma Catacombe'lerinde ve gerekse İskenderiyede bulunan bir Catacombe'da vaftiz havuzu olduğu zannolunan havuzlar görülmüştür. Fakat iklim şartları birçok memleketlerde bu merasimin tamamıyla açıkta yapılmasını müşkülleştiriyordu.

İmparator büyük Constantin zamanında hristiyanlar serbest ibadet etmek imkânını bulduktan sonra kiliseler kurulmuş ve her kilisenin yanında Baptister yapılması adet olmuştu (19). Bunlar sureti umumiyede St Jean Baptiste'e ithaf olunan Chapelle'lerdi (20).

İlk zamanlarda kiliselerin şimal tarafında yapılmakta olan Baptisterler bazan da bu binaların başka taraflarında da yapılıyordu. Meselâ İzmir civarında Güzelbahçe Bazilikasında olduğu gibi Baptister, Presibetere'in yanında (21) veya Mısırdaki Mariotte civarındaki Abu Mena Bazilikasında olduğu gibi (22) Atrium'a bitişik olarak batıda veya Solena Bazilikasında olduğu gibi güney Bazilikasının yanında (23) Side kazısında (24) bulunan Bazilika ve Çaliçingrat kazısında meydana çıkarılan ve 6 ncı yüzyıla ait Bizans katedralinde olduğu gibi binanın kuzey-doğu kısmında bulunuyordu (25).

(19) (Tauf) maddesi, 3.

(20) (Tauf) maddesi, 3.

(21) Wulf, S. 239 Re S. 230.

Weber. Byz. X. 1901. S. 568-573, P1, Strzygowsky Kleinas. 1906 pl. 48, 49.

(22) Wulf. S. 228 Res. 226; 229 Kaufmann-Heilige Stadt in der Wusste S. III.

(23) Wulf S. 242 Res. 237.

(24) Prof. Arif M. Mansel 1946-1953 senelerinde Pamphylia'da yapılan kazılar ve araştırmalar 1958 Side plâni.

(25) Prof. Alex. Deroko Architecture, Monuments et Decorations dans la Serbi de moyen âge. Belgrad 1953. S. 32 Plân 38.

Bu Baptister'lerin ortasında daima Colimwithva denilen vaftiz havuzu bulunuyordu. Hıristiyanlığın başlangıcında merasim vaftiz yapılanların tamamıyla su içine girmeleri suretiyle yapılıyordu. Bu da bu havuzların hususi surette yapılan binalar içine konması zaruretini meydana çıkarmıştı. Bu binalar sureti umumiyede bir kubbe ile örtülüydü. İlk devirde Cattachumne'ler tamamıyla vaftiz olmaya hazırlandıktan sonra her sene bir defa Evêque'ler tarafından vaftiz ediliyordu (26). Fakat sonraları vaftiz olacakların miktarı artarak Cathedral'lerdeki Baptister'ler bunların vaftiz edilmesine kâfi gelmeyince Roma'da olduğu gibi aynı şehirde birkaç Baptister yapılmasına zaruret hasıl oldu.

Vaftiz havuzları umumi surette 1 m kadar derinlikte idi. Bunların yan taraflarında Evêque rahibe mahsus bir yer vardı. Burada St. Esprit'in sembolü olan altın ve gümüşten yapılmış güvercinlerin ağzından su akıyordu. 6 ncı yüzyılda bunların yanlarına İsa, St. Jean'ın heykelleri de konuyordu.

Vaftiz havuzlarına üç ayak merdivenle iniliyor ve karşıki tarafta bulunan üç ayak merdivenle çıkılıyordu. Büyüklükleri her zaman aynı değildi, bilhassa batıda 6. ci yüzyıldan sonra vaftiz edileceklerin tamamıyla suya girmesinden vazgeçilmesinden sonra 35-45 cm. lik su derinliği kâfi görüldü, vaftiz yapan rahibin başa biraz su serpmesi suretiyle vaftiz yapılmaya başlandı (27).

(26) Le Merle, Le Style Byzantin S. 38.

Char. Diehl. Manuel de L'art Byzantin S. 176, Pulger-Anciennes eglises Byzantines de Constantinople S. 5-6.

(27) Ortodox kilisesi bu gün de vaftizin tamamıyla suya girilmek ve başın üç defa suya batırılması şeklinde yapılması esasını muhafaza etmiş bulunmaktadır. Bu gün bu vaziyette yalnız çocuklar vaftiz edildiğinden bunlar için her kilisede vaftiz edilecek bir çocuğu alacak kadar büyüklükte vazo şeklinde ve altında buna doldurulacak suyu alacak büyüklükte ikinci bir kap bulunan

Vaftiz havuzlarının şekli her zaman aynı değildi. Meselâ İmparator Justinien tarafından Kuzey Afrika'nın geri alınmasından sonra orada yaptırılmış olan Hammam - Lip, Uppenna, Sfax Cathedrale'lerinin Baptistelerinde de vaftiz havuzları 6 - 8 köşeli yıldız şeklinde idi (28).

Baptister'lerin büyüklükleri ve şekilleride her zaman değişiyordu. Meselâ Cartage, Bari Baptistelerinin Consillerin toplanmasına kâfi gelecek derecede büyük olduklarını biliyoruz (29).

AYASOFYA'NIN BAPTİSTERİ

(Plân ve Kesit 1)

Binanın harici şekli 20 × 15.52 büyüklüğünde bir dikdörtgendir. Evvelce mevcut olan batıdaki kapısından içeri girilince 13.90 büyüklüğünde bir nartex ve bundan sonra iç çapı 12.88 olan Octogonal şeklinde asıl binaya girilir (30). (Res. 1, 2, 3)

madenden yapılmış birer vaftiz kabı bulunmakta ve çocuklar buraya üç defa batırılmak suretiyle vaftiz yapılmaktadır. Bundan başka ortodoks kiliselerinde günaha temizlenmek için bilhassa ayazmalarda bu maksatla yapılmış havuzlar vardı. de Cer'e nazaran İmparator ve İmparatoriçeler senenin muayyen günlerinde Blecherneadaki meşhur Theodokos kilisesi Ayazmasına gidiyorlar ve oradaki havuza girerek günahlarından temizleniyorlardı tabi bu husus diğer ortodokslar tarafından da yapılıyordu.

(28) Ch. Diehl. Manuel d'art Byzantin C. I. S, 190. Hammam-Lip Baptistelerinin havuzu circulaire şekilde ve içten 5 nişli ve altıncı nişin yeri merdiven tarafından işgal edilmektedir. Bu şekilde Saray burnundaki Hodigitria baptisterine benemektedir. Hatchorian resim 281. Courdoec ve Pouincont, Cartage 1925 C. VI S. 112. Res. 7.

Sfax baptisteri dıştan circulaire içten karşılıklı 3 er niş, 7 ve 8 niş yerlerinden merdiven vardır. Aynı eser S. 112-113. Hatchorian Res. 286.

(29) 1153 de yapılmış olan Bari Baptisteler'in çapı 50 m yüksekliği 55 m dir.

(30) Bizim yaptığımız ölçülerle Antoniadès'in Ephrasis'de vermiş olduğu rakamlar arasında farklar mevcuttur. Antoniadès binanın dış ölçüsünü 22.70 m. uzunluğu 16.20 m. en ve kubbenin umumi yüksekliğini 17.10 m. dir. Swift'de bu ölçüler 21.80 ve 16.20 m. dir.

Bu sekizgenin dört köşesinde yarım daire şeklinde nişler vardır. (Res. 4, 5) Bu nişler 4.04 : 4.10 m genişliğindedir, nişlerin teşkil ettiği bu yarım daireler arasındaki mesafe ortalama 4.30 dur. Doğuda bulunan apsid 4.10 m genişliğindedir. Vaktiyle diğer nişler gibi dairevi olan şekli orta kısmının doldurulması dolayısıyla kavisli şekli değişmiştir.

Büyük vaftiz havuzu vaktiyle binanın tam ortasında bulunuyordu. O zaman binanın kuzey tarafındaki avluya olan irtibatı bu cephede bulunan 2.50 m genişliğindeki bir kapı vasıtasıyla sağlanıyordu. Bu kapı binanın türbe haline konulması esnasında örülmüştür. (Res. 6, 7) Baptistelerin kubbesi, Ayasofya'nın ilk kubbesine benzer şekilde çok basıktır. Kubbenin üzerinde Türk uslubu tezyinat vardır, (Res. 8) kubbe — sıvası düşmüş kısımlardan anlaşıldığına göre — tuğla ile örülmüştür. Kubbe yüksekliği içten 16.05 dıştan 16.60 m' dir.

Binanın bugünkü zemini : türbe haline konduktan sonra toprakla doldurulmuş olan zemindir. Evvelce bugünkü Ayasofya giriş kapısı seviyesinde olması, aşağı yukarı 120 cm aşağıda bulunmuş olması lâzım gelmektedir. Bunu tesbit etmek için vaktiyle binadan kuzey avluya açılan kapıdan evvel bir merdiven bulunup bulunmadığını anlamak için Ali Sami Boyar tarafından binanın kuzey cephesinde açılan bir tranşede kapıdan evvel hiç bir kademeye rastlanmamıştır. Bundan anlaşıldığına nazaran binanın orjinal zemini kuzey cephesinde bulunan avlu zemini ile aynı seviyede bulunmaktadır. Vaktiyle Baptisteler zemininin, diğerlerinde olduğu gibi mermerle kaplı olması iktiza etmektedir. Bu hususda tam bir malûmat olmamasına rağmen gayet ağır olan vaftiz teknesinin kaldırılması ve bunun zemininin toprakla örtülmesi her halde ilk definden sonra olmalıdır. Çünkü eski Türk tarihlerinde 2. ci Sultan Mustafa'nın Ayasofya-

nın yanındaki hali kubbeye gömüldüğü kaydedildiğine nazaran vaktiyle burası bu maksatla hazırlanmamış bulunuyordu.

İnşaa Tarzı :

Binanın iç duvarlarının yapı şekli tamamıyla Justinien devrindeki Bizans inşaa şekline benzemektedir (31). Yapıda kullanılan tuğlalar $39 \times 39 \times 4,5 - 5$ cm ebadındadır, ve harç Ayasofya'dakine benzemektedir. Orijinal vaziyetini muhafaza etmiş kısımlarda Ayasofya'daki gibi malakâri Concav şeklinde bir harç işçiliği görülmektedir. Binanın alt katındaki dikdörtgen şeklinde 1,10-1,20 genişliğindeki pencereler (Res. 9) Türk devrinde açılmıştır. Bütün Baptistler'lerde olduğu gibi burada alt katta pencere olmasına imkân yoktur. Bu pencereleri Türk devrinde ölümlere dua edilmesi maksadıyla sonradan açılmıştır. Yukarı kattaki pencereler tamamıyla Bizans uslubundadır ve bunlar orjinal pencerelerdir. (Res. 10)

Yukarı kattaki pencerelerin bir kısmı daha sonraki devirlerde Ayasofyayı ayakta tutmak için yapılan controforlar dolayısıyla kapanmıştır. Binanın iç duvarları Türk devrinde siva ile kapatılmış üzerlerine Türk stilinde tezyinat yapılmıştır, ve bu tezyinat muhtelif devirlerde yapılmıştır. Kubbe tezyinatı son asırda yapılmış olmalıdır.

Vaktiyle binanın duvarları diğer bütün mühim Bizans binalarında olduğu gibi mermer ve diğer kıymetli renkli taşlarla kaplı olmalıdır (32). Bugün bunlardan hiç bir eser kalmamıştır.

Vaftiz Havuzu (Res. 11, 12)

Evvelce Baptistler'de bulunan vaftiz

(31) Brehier - Art de Byzance S. 72-76.

(32) Brehier - Art de Byzance S. 74.

Heilopolis metropolidi Cenadius bu duvarların kıymetli taşlarla kaplı olduğunu ve sonradan bunların Haçlılar tarafından alınmış olduğunu kaydetmişse de bir kaynak göstermemiştir.

havuzu Colimvithva hakkında Anonyme Rus seyyahı bilgi vermektedir. (33). «Bu Baptistrium'un kapısının sağ tarafında bir kuyu ve ortasında Colimvithva vardır ? Bunun boyu 6 Sagiéne'dir. Bu havuz Patrik tarafından vaftiz merasimi için kullanılmaktadır».

Bir Sagiéne 2,1336 m olduğuna göre havuzun boyu 12,80 m olması lâzım gelmektedir, ki tabii bunda büyük bir mubalâğa vardır.

Antoniades'in yapmış olduğu ölçüye göre havuzun çevresi 12.80 m çapı 4.07 m. dir. Bu ölçülerle bizimkiler arasında farklar vardır (34).

Havuz, plân ve resimlerde görüldüğü veçhile (Pl. II) iki tarafı merdivenlerin bulunduğu cepheler köşeli ve asıl vaftiz havuzu vazifesini gören kısım Elliptique şekildedir. Bu havuz uzun kısımda, dış kenardan dış kenara 3.25 m. uzunlukta, orta kısımda yine kenardan kenara 2.50 m. genişliğinde ve yüksekliği de 1.52 m. dir. Havuzun iç boyu 2.80 m. iç eni 2.10 m. iç derinlik 1.16 m. dir.

Havuz bulunduğu yere kısmen gömülerek konduğu için her tarafı aynı surette iyice yontulmamış ve gömülü kısmın, kaba surette yontulması kafi görülmüştür. Bunun için şimdiki vaziyete nazaran kuzey köşede bu kaba surette yontulmuş kısmın yüksekliği 85 cm. olduğu halde Güneye doğru gittikçe 73 cm. ye kadar inmekte, sonra bir köşe şeklinde yukarıya doğru yükselerek 88 cm. ye çıkmaktadır.

Havuz tamamıyla musavi bir şekilde yontulmamıştır. İki nihayetindeki kalınlık 24 cm. olduğu halde ortada bir kalınlık 21 cm. ye inmektedir.

Kuzeydeki bir köşe teşkil eden kısmın tam ortasında 21×21 cm. olan bir salıp yeri, Güney tarafında ise merdive-

(33) Khitrevo S. 227.

(34) Antoniades C. I. S. 124.

nin birinci basamağı hizasında havuzun içindeki kavisli kısmın başlangıcında 22 × 21 cm. eb'adında diğer bir salıp yeri vardır (35). (Res. 12).

Tamamiyle beyaz mermerden yapılmış olan havuza üç ayak merdivenle iniliyor ve mukabil tarafa da üç ayak merdivenle çıkılıyordu. Basamaklar tamamıyla birbirine müsavi değildir. Birinci ve ikinci basamak 23 cm üçüncü ve dördüncü basamaklar 24 cm. dir.

Ayasofya'da bulunan bu büyük vaftiz havuzundan başka İstanbul civarında bulunmuş ve bugün Arkeoloji müzesi ne nakledilmiş bulunan 4 Bizans vaftiz havuzu mevcuttur.

Bunlardan Mendel kataloğu 1177/2156 numarada kayıtlı bulunanı dış şekli itibariyle quartilube bir tarzdadır ve yalnız bir tarafında bir merdiven vardır. Diğer tarafta vaktile mevcut olan merdiven sonradan kaldırılmıştır. Dış yüksekliği 1,55 derinliği 1,20 ve iç uzunluğu 1,16 m. Zeynep Sultan Camiinin avlusunda bulunmuş olan bu vaftiz havuzunun bir tarafında 5, diğer tarafında 1 salıp yeri vardır (36).

İkinci vaftiz havuzu : Mendel kataloğu 1178/2159, yukardan görünüş itibarile Ayasofya'dakine benzemez. Bir yonca yaprağı şeklindedir. Basamağı yoktur. Dış uzunluğu 1.55 olan bu vaftiz havuzu siyah damarlı beyaz mermerden yapılmıştır.

Topkapıdaki bir kazıda bulunarak müzeye nakledilmiştir (37).

Üçüncü Vaftiz Havuzu : Arkeoloji Müzesi envanterinde 3898 numarada ka-

yıtlı bulunan ve Ayvansaray'daki Atik Koca Mustafa Paşa camiinden getirilmiş olan havuzda yukarıdan görünüşe nazaran bir yonca yaprağı şeklindedir. Yalnız bir tarafında üç basamaklı bir merdiven vardır. Dış yüksekliği 1,23, derinliği 1 m. uzunluğu 1,87, eni 1,49 metredir. Bu vaftiz havuzu da şekli ve büyüklüğü itibariyle Ayasofyadakine benzememektedir (38).

Dördüncü Vaftiz Havuzu : Bizim için en şayanı dikkat olan bu mermer vaftiz havuzu Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürü Sayın Rüstem Duyuran tarafından Yalova'da bulunmuş ve 1962 yılında Arkeoloji müzesine nakledilmiş olanıdır. (Res. 13 - 14)

Dıştan görünüşü bir salıp şeklinde olan bu vaftiz havuzunun iki tarafında havuzun içine inmeye yarayan merdivenler vardır. Asıl havuz kısmı Elliptique şeklindedir. Havuzun umumi uzunluğu 1,94 m. yüksekliği 0,94 m, eni 0,97 m. dir. Kenarındaki kalınlığı 9 cm dir.

VI. inci yüzyıla ait olarak tarihlendirilmiş olan bu havuzun bir dış kenarı ile, yine aynı tarafta bir köşede birçok salıp yerleri görülmektedir.

İstanbuldaki Ayasofya Baptistlerinden başka 1920 - 1923 senelerinde Saray Burnunda yapılmış alan kazı esnasında Hodigithria (Res. 15) (Yol gösteren) Baptistes'i de bulunmuştur. Bina Ayasofya Baptistes'i gibi tuğladan yapılmış ve yâ-nındaki Semi - Rotonde şeklinde bulunan Collonade'lı bir Atrium'a bağlı lunuyordu. Bina (Res. 16 - 17) altıgen bir şekilde idi, bunun beş köşesinde ortalama 6 m çapında ve derinlikleri 4 m olan Absid'ler (Niche) vardı. Altıncı Absid'in bulunması lâzım gelen yer Atrium'la bir bağlantı teşkil etmek üzere uzunca Nartex olarak kullanılmıştı. Baptistes'in umumi uzunluğu niş ortasından diğer niş kadar 20,73 metre idi. Ortadaki

(35) Hatchatorian Res. 180 buradaki plân Van Ni-ce'nin bir krokisinden alınmıştır. Lataby-Swainson St. Sophia 1894 S. 19, 20, 100, 132, 183, 209, 217, 219 Res. 3.

Gurlit Bau Kunst S. 21-22.

Grabar, Marthyrion 1946 S. 392.

(36) Hatchatorian 209.

(37) Hatchatorian Res. 200.

(38) Hatchatorian Res. 201.

vaftiz havuzu iki devir geçirmişti. Birinci devirde daha küçükken sonradan büyütülmüştü. Bu son devirdeki vaftiz havuzunu tamamiyle mermerden yapılmış ve 12 köşeliydi. Havuzun etrafında yarım daire şeklinde beş niş vardı, altıncı bir niş yeri dış zeminle bağlantı yeri idi ve muhtemelen vaftiz merasimi esnasında Rahip burada bulunarak merasimi idare ediyordu.

Her yarım daire şeklinde bulunan nişte havuza inmeye yarayan üç basamak merdiven vardı. Havuzun derinliği 84 cm. idi. Hodigithria ayazmasının suyunun göğüs hastalıklarına iyi geldiği de zannolunuyordu (39). Kazı esnasında bu havuzun altında daha derin tabakaya varmak için yapılan sondajlarda, burada vaktiyle bir Roma Thermes'i bulunduğunu gösteren kalıntılara tesadüf edilmişti.

İstanbul'da hem bir Baptister hem de hastalıklara iyi geldiği kabul edilen ve günahlardan temizlenme maksadıyla da kullanılan bina yalnız Hodigithria baptesterisi değildi diğer agiazmalar da vardı. Bunların en meşhurları Blechernea ve Pigi agiazmaları idi.

Blechernea Agiasması buradaki Theodosios kilisesi yanında idi. Bu agiazma bugün de mevcuttur. Fakat bina şüphesiz eski bina değildir.

Evvelce 15 Ağustosta İmparator ve İmparatoriçe maiyet memurları ve hizmetçilerle beraber buraya, mukaddes hamam Hagios Lousma da yıkanarak günahlarından temizlenmek için geliyorlardı. Binadan içeriye girdikten ve buradaki İconlara ibadet ettikten sonra, Agiazmanın Kolimvithva'sına üç defa dalıp çıkıyorlardı ve bu surette bütün günahlarından sıyrılmış oluyorlardı (40).

(39) Demangel-Mambury. Quartier des Mangannes S. 108.

(40) De Cer. I, 18, S. 108 II, 52, S. 774-775. Titrova S. 137, 201, Feridun Dirimtekin 14. Mıntıka Blechernea S. 199-200. K. Grivas, Blechernea S. 25-27.

Pigi (Balıklı) Agiazması da suyunun şifa verici ve mukaddes bir su olması sebebiyle İmparatorların Ascension yortusunda büyük bir merasimle geldikleri bir yeri.

Asıl mebağası üzerindeki bina İmparator Leon I. (457-477) tarafından yaptırılmıştı. (41). Kilise ise İmparator Justinien tarafından inşaa edilmişti (42).

Agiazmanın üzeri dairevi bir kubbe ile örtülüydü. Bu kubbe Göge benzer tarzda mozayiklerle süslenmişti. Asıl yıkanma havuzu dörtgen şeklinde idi ve iki tarafındaki merdivenlerle havuza iniliyordu.

Nartex (Plân I) :

Baptisterin bir de nartex'i vardı. Bu nartex batıdaydı, vaktiyle giriş bu cephedeki — şimdi bir pencere haline konmuş olan — bir kapı vasıtasıyla temin ediliyordu. Nartex'in uzunluğu 13.90 m. eni 3,15 metredir. 5.40 ar m. uzunluğunda iki yan kısım 3,15 m. uzunluğunda bir orta kısmı vardı. Yan kısımlar çapraz tonozlu idi. Batıdaki kapı 2.10 genişliğinde idi (Res. 18-19-20).

Avlu (Plân III) :

Baptister'in vaktiyle kuzey tarafında açılan ve bugün örülmüş bulunan kapıdan çıkılınca 12.30x11.25 m büyüklüğünde bir avlu bulunmaktadır. Bu avlu Baptistér binasının kuzey duvarları/Ayasofyanın güney cephesi duvarları/ve bu binanın en güney-batısında bulunan Controfor/ve bu cephedeki dolambaçlı rampa (Kohlías) ın doğu duvarlarıyla çevrilmiş bulunmaktadır. Bu avlu Baptistér duvarınının 4.95 m kuzeyinde bulunan üzeri örtülü bir kapı tesisi ile iki kısma ayrılmıştır. Bu kapalı kısmın kuzey yüzünde yan söveleri iki mermer kolona dayanır. 1.42 m. genişliğinde bir kapı yeri görülür. Bu

(41) Nic. Calliste : Hist Eccl. XV, 26.

(42) Precopius. de Aedof. I. 3.. Bonn. 184-185 Theoph, cont. VI, 15 Cedienus I, 1, S. 678 Khitrevo S. 138.

kolonların iki tarafında sağda (Doğuda) 1.98 m. Batıda 1.70 m. genişliğinde iki açıklık vardır. (R. 21).

Kapının dayandığı mermer kolonlar 82 Cm. yüksekliğindeki ayaklara dayanmaktadır. Kolon başlıkları Bizans stilindedir. Bunların üzerinde, dışarıya doğru kaymış vaziyette çift mermer kare levhalar, üzerinde ise: kenarları basık şekilde birer kısma havi mermer ve nisbeten daha ince sütunlar vardır. Bunların üzerinde ise yine harice taşkın vaziyette dikdörtgen sütun başlıkları mevcuttur (R. 22).

Bu sütunlar başlıkları vasıtasıyla bu kısmı örten kemerlerle birleşir. Bu son kolon başlıklarının kuzeye bakan yüzlerinde birer salip mevcuttur. Altta bulunan büyük kolonların başlıkları Ayasofyadakilerden ziyade küçük Ayasofya S. S. Serge et Bacchus ve Ravenna'daki Ste. Vitale kilisesinde bulunan başlıklara benzerler. Kapı tesisinin dayandığı mermer sütunlar üzerinde, vaktiyle bunların iki yanındaki duvarlara bağlı olduğunu gösteren vazih bir iz olmasına rağmen her iki taraftaki duvarlarda ince bir bağlantı eserinin görülmesi vaktiyle bunlar arasında bir ahşap yapı veya bir pencere tesisi bulunmuş olması fikrini hatırlatmaktadır. Vaftiz havuzu bugün bu kapalı avlunun Güney-Doğu köşesinde bulunmaktadır.

Bu kapı tesisinin kuzey tarafında bulunan açık avlunun kenarlarında vaktiyle Ayasofya belki de diğer camiler için yağ deposu vazifesini görmüş olan mermer sarkofajeler bir çok büyük küpler sıralanmıştır. Avlu vaktiyle mermerle döşenmişti. (R. 23).

Avlunun bugün hariçle olan bağlılığı, Ayasofyanın girişinde bulunan genişin girişindeki rampalı yol başlangıcına açılan bir geçit vasıtasıyladır.

Duvar da ve Kubbede Vaktiyle Mevcut — Mozayik ve Freskler —

Ayasofya gibi her tarafı mozayiklerle süslenmiş olan bir kilisenin Baptister'inin

de, bütün aynı yüzyıllarda yapılmış olan fresklerle süslenmiş olduğu tabii idi. Bu diğer binalarda olduğu gibi, mozayik ve hususda yegâne mevcut olan bilgi 1200 tarihine doğru İstanbul'a gelmiş olan Antoine de Novogorode'un yazdıklarıdır :

«Ayasofya'nın Baptisterinde İsa'nın Yahya tarafından Şeria nehrinde nasıl vaftiz edildiğini, Yahyanın halkı nasıl doğru yola davet ettiğini ve çocuklarla büyüklerin (Vaftiz olmak için) nasıl Şeria nehrine atıldıklarını gösteren resimler mevcuttur. Bütün bunlar gayet mahir bir ressam olan Paulos tarafından yapılmıştır. «Bütün hayatım boyunca hiç bir yerde bu kadar güzel resimler görmedim», yine burada bir patrik tarafından üzerine 30 dirsek uzunluğunda İsa'nın tasvirinin bulunduğu mesnetler vardır. Ressam Paulos kıymetli taşlardan ve ezerek toz haline getirdiği incileri suyla karıştırarak İsa'nın resmini yapmıştır (43). Bütün bu güzel şeyler halen Ayasofyada bulunmaktadır».

Kâfi derecede açık olmayan bu kayıtdan binanın kubbesinde ressam Paulos tarafından yapılmış olan Şeria Nehrinde St. Jean Baptiste tarafından İsa'nın ve diğerlerinin Vaftiz edilmesini gösteren mozayikler olduğunu anlıyoruz. Bunlar, daha sonra tetkik edeceğimiz İtalyada ve diğer memleketlerde bulunan Baptister'lerdeki mozayiklerin benzeri olması lâzım gelmektedir.

Ayrıca Vaftiz merasimi esnasında 30 dirsek (30X0. 5=15 m ?) yüksekliğinde muhtemelen mozayikten yapılmış bir İsa İcon'unun da buraya getirilerek hazırlanmış olan mesnetler üzerine bulunduğu da anlaşılmaktadır. Sonraki kayıtlara göre

(43) Antoine de Novogorode Khitrovos. 96.

Bu seyahatnamenin Kopenhagen nüshasında buraya şu cümle ilâve edilmiştir! Bütün bu güzel ve kıymetli şeyler günahkârlığımız yüzünden Haçlılar tarafından Roma'ya nakledilmiş bulunmaktadır. Bu cümle şüphesiz kitaba 1204 den sonra bir Copiste tarafından veya vaziyetten haber alan müellif tarafından ilâve edilmiş olmalıdır.

haçlılar tarafından alınarak Romaya gönderilmiş olduğu söylenen İcon bu olmalıdır.

Tarafımızdan yapılan tetkikler neticesinde ne duvarlarda ne de kubbede mozaiklere ve ne de yere düşmüş tesseralara tesadüf edilmemiştir.

Octagone veya merkezi plânlı binalar Romalılar tarafından Mausolée'lerde nympheone'larda veya thermes'lerde kullanılmış olduklarını biliyoruz.

Bizanslılar bu şekil binaları kiliselerde veya Baptisterlerde kullanmışlardır. (44). Bu hususta Romadaki veya Romalılar tarafından yapılmış olan binaların numune olarak alınmış olmaları kabildir. Octagone binalar erkeklerle kadınlara ait olan kısımları ve vestiaire'leri birbirinden ayırmak için de çok müsaitti. Bilhassa Thermes'lerde tek bir ısınma tertibatı ile her iki kısmın ısıtılması da kabil oluyordu.

Hodeghitria Baptister'indeki gibi altı köşeli binalar biraz nadirdir. Bu şekil binalar daha fazla Ermenistan ve Gürcistan'da kullanılmıştır (45).

Ayasofya'daki Baptister'le aynı devirde yapılmış olan diğer Baptister'ler arasında bir mukayese bahis konusu olursa bu hususta İtalya'da ve kuzey Afrika'da bulunanları hatırlamak lâzım gelir.

Roma'daki La Teran Baptisteri dıştan Octagonale'dir. İçte ortada bir Vaftiz havuzu vardır. Bunun etrafı Collonade'la çevrilmiştir. Üstte, bu kolonlara mütenazır şekilde konan daha ince mermer kolonlara dayanan bir ikinci kat vardır. Kubbe bir kasnağa dayanmaktadır, binadaki mozaiklerde vaftiz sahneleri gösterilmiştir. Bina bu şekliyle Ayasofya Baptisté-rinden farklıdır (46).

(44) Ebersolt-Monum, Archit. Byz. S. 128.

(45) Strzgowsky-Baukunt Armenier S. 121.

(46) Deichmann-Frühchristliche Kirihe in Rom. S. 40; Wulff-Altchrist und Byzantinische Kunst C. I, S. 249. Holzinger. Die Altchrist. und Byzantinische Bau Kunst. S. 63.

Yine Roma'da Santa Constantina kilisesi büyük Constanten'in kızı Constantina tarafından bir Baptister şeklinde inşasına başlanmışken, kendisinin ölümü üzerine bir Mausolée'e çevrilmiş olduğu zannolunmaktadır. Bina 1254 de Papa Alexandre IV tarafından kiliseye tahvil edilmiştir. (47).

Baptisterin iç tarafı çifte kolonlu Arcade'la çevrilmiştir. Ortada nisbeten küçük bir vaftiz havuzu vardır. Bunun dış tarafındaki şekli bir Rotonde'dır. Kubbe, üzerinde pencereler bulunan bir kasnağa dayanmaktadır. Binanın bir de Nartex'i vardır. Tavan ve tonozlarda mozaikler mevcuttur. Bu Baptister bu şekliyle Ayasofyaya benzememektedir.

İmparator Arcadios tarafından Mısır'da Mariotte civarında Abu Mina'nın (St. Menas) mezarı üzerinde yaptırıldığı zannolunan üç nefli Basilika'nın Baptisteri kilisenin batı tarafında Nartex'in yanındadır. Dış şekli dörtgen iç şekliyle Octagonale olan bu binada Ayasofya'da olduğu gibi vaftiz havuzu'nun etrafında collonade yoktur.

Bu bina hakkında Kaufmann ve Perkins tarafından yapılan plânlar bir birinden farklıdır. Perkins'in plânında havuzun etrafında bir kolonad gösterilmiştir (48).

Yine kuzey Afrika'da Furni'de Hencir Maanadin'daki üç nef'li chatedral'in Baptister'i de octagonal idi. Kuzey Afrika'daki Baptisterlerin havuzları quad-

(47) Wulff. C. I, S. 241. Holzinger S. 60-61. Grabar Martyion. Pl. VII; I Deichmann. S. 25.

(48) Kaufmann Abu Mina Stadtb 1912. S. 102, fig. 46.

O. Wulff Altchristliche und Byz. Kunst S. 227-229 fig 227 Pl. 226 Abu Ubeyit El Bekri Description de l'Afrique Septentrional. (Mac Gouckin de Slane Fransızca ter. S. 5 X. cu yüzyılda bu basilikada birçok resimler, heykeller ve bu arada binanın nihayetindeki iki ayakları birer Deve üzerine dayanır vaziyette Abu Mena (St. Menas) in mermerden bir heykeli vardır.

F. W. Deichmann Archoel. Anzeiger 1937, col 75-78 fig. 1-2.

rilobel şeklinde idi. Cap Bon'da Kaliba da bulunan havuz da bu şekildedir. Bu binanın da 6. yüzyılda yapıldığı kabul edilmektedir (49). Ravenna da St. Joanni in FONDE (50) ve diğer ismiyle Baptistère de Ortodoxe iç şekliyle bir Octagone olması bu sekizgen'in köşesinde yarım daire şeklinde nişler bulunması hasebiyle Ayasofya'ya bir benzerlik gösterir. Fakat iç inşaa şekli tamamiyle başka tarzdadır. Octagonun köşelerindeki kemerler, duvarlara dayanır tarzda yapılmış mermer kolonlara dayanırlar bu kemerlerin üstünde yine mermer kolonlara dayanan 2. ci kat kemerleri vardır. Vaftiz havuzu ortada büyük ve sekiz köşelidir.

Kubbeye ortada İsa'nın St. Jean Baptiste tarafından Şeria nehrinde vaftiz edildiğini gösteren bir mozayik yuvarlak çerçeve içinde görülmektedir. Bunun etrafında daha büyük bir daire içinde 12 havari, daha dıştaki 3. cü bir daire içinde de ellerinde kitaplar veya kotiluslar bulunan havariler, Peygamberler ve Azizler vardır.

Kilisenin inşasında Laterano'da olduğu gibi hellenistique tradision görülmektedir. Ayasofya Baptistelerinin mozaiklerle süslenmesi şemasının bu Baptistere benzemesi mümkündür.

(49) P. A. Fevrier et C. Poinsoot-Les cierges et abeilles iconographie de Baptistère decouvert dans la region de Kaliba (Tunisie) cahier Archeologique X, 1959 S. 10. 11, VI. yüzyıla ait bu Basilica'nın apsidi'nin güneyinde bulunan bu baptister dört tarafı açık bir eyvan halinde idi, ortasında 2X1.60 büyüklüğünde ve mozaiklerle kaplı bir vaftiz havuzu vardır.

(50) Holzinger S. 78 : 80 S, Bettini. Felix Ravenna S. 41, Nordstern. Ravenna Studien S. 32 St Batlari Il Battistero della cattedrale di Ravenna VII corso di cent dell arti Ravennade et Byz 1960 2, fax S. 7-12 Mario Mazotte, il Battistero della cattedrale di Ravenna aynı mec. 1961 fası. 3 S. 255-298, F. W. Deichmann Frühbyz. Bauten und Mozaiken in Ravenna Fig. 8-16 Vollbach-Heimer Frühbyz. Kunst S. 72 fig. 139-143 R. Hamann-Gesch der Kunst II. S. 92, fig. 69, Hatchatorian fig. 339.

Ravenna'da bulunan Baptistère des Ariens, 490 tarihine doğru Kiral Theodoric tarafından yaptırılmıştır. Santo Sprito catedrale'in yanında idi, şekli Ortodoxe Baptistelerinin bir tekrarıydı. Esasen kubbedeki mozayiklerdeki umumi fikirde aynıdır (51). Bunlar, Iconographique bakımından Ligurie'deki Albeng Baptistelerine benzer (52).

İtaya'da Pompeideki V. ci yüzyıla ait olduğu zannedilen Santa Maria Maggiore kilisesinin Baptisteleri olan ve çapı 24.40 m olan Nicera binası ise dıştan yuvarlak ve vaftiz havuzunun etrafındaki Colonnade'li şekliyle daha fazla Laterano Baptistelerine benzer (53).

Görülüyorki dış şeklinin dörtgen ve içinin sekizgen olması ve içinde Collonnade bulunmaması dolayısıyla Ayasofya Baptistelerine en fazla benzeyen Mısırdaki Mariotte'deki Abu Mena (St. Menas) catedralinin Baptisteleridir. İçinin kare dışının oktogonal olması dolayısıyla Ayasofya Baptistelerine benzeyenler varsa da bunların iç mimarisi Ayasofya Baptistelerine benzemektedir.

Yalnız Ayasofya Baptistelerinin duvarlarının mermerle kaplı olduğu malumdur. Fakat, bunun 1204 den evvelki vaziyeti hakkında tam bir malumat sahibi olmadığımız da bir hakikattir.

(51) Holzinger-S. 81; Deichmann-Frühchristliche Bauten und Mosaiken in Ravenna, fig. 61-68; Serg. Bettini-Felix Ravenna S. 5; Vollbach-Heimer S. 73-74 Fig. 149; Hamann-Geschichte der Kunst II, I S. 99 fig. 73; O. Wulff S. 343 Fig. 378.

(52) G. de Angelis d'Ossat-il battisterio di Albengi suoi problemi, VII corsi di Centro sull'Arte Ravennate e Byzantina 1961, S. 145-146; B. Fletcher History of Architecture (London 1959) S. 292. Daha sonra yapılan Baptistelerde Octagonal şekil kullanılmıştır. 1130 da yapılmış olan Asti Baptistelerinde, 1167 de yapılmış olan Carmona Baptisteleri de sekizgendir. (Fletcher S. 277).

(53) Holzinger S. 62-65.

THE BAPTISTERY OF SAINT SOPHIA

Feridun DİRİMTEKİN

The Baptistery stood in the southwest corner of St. Sophia, and was separated from the main building by a separate court. It is now connected with the main building by the buttress and accessories built later. The Baptistery was built prior to Justinian's St. Sophia. North of this building, in the façade looking on St. Sophia, was an entrance with marble columns. To-day the Baptistery is occupied by the mausoleums of Sultan Mustafa I. (1617-1623), who had not built himself a burial place during his reign, and of Sultan İbrahim (1640-1648). According to Turkish chronicles the building, prior to the burial of those sultans, was not used for another purpose, and was left empty¹.

(1) Kâtip Çelebi, *Fezleke*, vol. II, p. 211, «Sultan Mustafa died in the middle of the month of Ramazan (1648). He was buried in an empty domed building, built before the Conquest, near St. Sophia.»

Ali Şefqi, *Hayrullah efendi Tarihi Zeyli*, vol. XVII, p. 83.

Evliya Çelebi, vol. I, p. 354, «All the mausoleums of the sultans were filled with the tombs of sultans, princes, and princesses, and no place could be found for Mustafa Han. His body remained 17 hours on the stone-bier. At last, as no place could be found, he was buried in the stone building, which is near the Great St. Sophia, and which in the olden days was an oil store. As there was no earth in the domed building, earth was brought from the Palace garden, and the ground was covered with it.»

About Sultan İbrahim, see *Fezleke*, vol II, p. 320, «The Sultan of the Earth as deposed, and imprisoned in the place reserved to deposed sultans, and his door was walled up... he was

No detailed information exists about the extant Baptistery of St. Sophia either in Procopius or in Silentiarius². We know only that it was called Megali Photistir in order to distinguish it from another Baptistery, and that, like all other Baptisteries, it was dedicated to Agios Ioannes Prodromos (St. John Baptist).

According to An. Banduri,³ before Justinian built St. Sophia he built a chapel of circular plan, under the name of Agios Ioannes Prodromos. The dome was gilt in gold, and the interior decorated with precious stones. This building was near the Horlogion, and quite close to the Metatorion, where emperors often had dinner with their suite.

sent to the world of Eternity by an executioner. After the funeral service he was buried in the mausoleum of Sultan Mustafa, near the gate of St. Sophia.»

Naimâ, *Ayasofya Library*, No. 3105, vol. II, p. 170. «He was buried near the tomb of Sultan Mustafa, near St. Sophia.»

This is all the information we find in Ottoman chronicles about the modifications made in the Baptistery in order to convert it into a mausoleum. There is no information as to when and why the large baptism tank extant was taken out, how it was transported to the court in the north, when the door on that side was walled up, and when the second door which now exists at the east of building, and the windows on the ground floor were opened.

(2) Paulus Silentiarius, in his *History of St. Sophia*, pp. 28 and 563, mentions that the people who came out of the building by the north gate went to a *Axpaantta Loetra* which cleansed the soul and washed stains.

(3) An. Band.

An anonymous Russian traveller, who visited Constantinople at a later date ⁴, mentions that a Baptistery with a well and a baptism tank stood on the right hand side of the entrance gate of S. Sophia.

We find no enlightening information in the writings of later Western travellers.

Salzenberg, who saw that place during the restoration of 1847-1849, writes ⁵, «It is a building square outside, and octagonal inside, but outside the upper part is octagonal. It has four windows, which belong to the date of construction. The building is covered with a roof. At the east is an apse, and in the west a narthex. The square apse is unlike the usual apses in Constantinople, which shows that the date of construction of the apse is prior to that of St. Sophia».

Beside the extant entrance in the east, there was formerly a door which opened to the north, and which is now walled up. That door gave access to a hall after which was a small court.

North of the hall was an architectural fragment with two columns, and above that was the place of a door. At the east end of the hall was the span of an arch now walled up. It led to the buttress on that side of the church, thus connecting the hall with the church. After the conquest of Constantinople by the Turks it was used as an oil store, and when the building was converted into a mausoleum for Sultan Mustafa the hall continued to be used as an oil store.

Scarlatos Byzantios ⁶ writes that a passage existed formerly between that building and St. Sophia.

(4) Mme. de Khitrowo, *Itinéraires russes en Orient*, p. 227.

(5) W. Salzenberg, *Altchristliche Baudenkmäler in Konstantinopel*, p. 19, Pls. VI, VII, XI, XII.

(6) Scarlatos Byzantios, *Constantinopolis*, p. 256.

Water was supplied to the kolybethva, or baptism tank, from a water tower, and it ran continually. It was believed by the people to be holy water. The building was an asylum ⁷. No one could arrest those who took refuge there. According to Theophanos, when the emperor Zeno was forced to abandon the power he went to St. Sophia, and after praying placed his crown on the altar, and took refuge there. Two years later his successor, Basilicus, also took refuge there with his wife and children.

According to Ephlagon, during the ceremonies the Patriarch came down from the Cintronon in St. Sophia, and entered the narthex of this Baptistery. Those who were to be baptized for the first time undressed, and waited for him in the Apodiom there. The Patriarch baptized them there after anointing them with the holy myron (holy oil).

Leathaby and Swainson ⁸ admit that the Baptistery was the building now converted into a mausoleum. Other writers suggest that it was the Skevophylakion, the ancient treasury of the church, at the north-east of St. Sophia ⁹, and that it was afterwards turned into a baptistery by the emperor Justinian.

Antoniades writes ¹⁰ that this building was called Baptistarium or Megali Phostir, to distinguish it from the small baptistery, that, like all other baptisteries, it was dedicated to st. John Prodromos, and that it was built by the emperor Justinian. He measured the building outside and found that it was 22.70 ms. long and 16.20

(7) The Chapel of St. Nicholas in St. Sophia also possessed the rights of a prophigion.

(8) Leathaby and Swainson, *The Church of Sancta Sophia*, pp. 18, 20, 177, 183.

(9) Feridun Dirimtekin, *Skevophylakion de Ste. Sophie*; R. Janin, *Mélanges, Rev. des études byz.*, pp. 390-400.

(10) Antoniades, *Ekphrasis tis Agia Sophias*, vol. I, pp. 123 ff.

ms. wide, and that the average height was 17.40 ms. He also gives us informations about the mosaics which, according to ancient sources, and chiefly to An. Banduri, formerly existed there.

Ebersolt ¹¹, when he examined St. Sophia, pointed out that, according to the Book of Ceremonies, the building had two baptisteries, one large, and the other small ¹². He believes that the baptistery mentioned in the Book of Ceremonies must be the Treasury of the church, which is on a cylindrical plan. But it is known for certain that it was the building which is now the mausoleum of Sultan Mustafa, in the southwest corner of St. Sophia. This oratory was dedicated to St. John Baptist by the emperor Justinian. The building terminates in the east in an apse, and in the west in a narthex. It is of octagonal plan, with niches on four sides. It is similar, on a smaller scale, to the Church of St. Serge and St. Bacchus (Küçük Ayasofya), which was also built by Justinian.

A. M. Schneider, in his book on the excavations he made in the west court of St. Sophia, says that as the walls of the Baptistery were built in courses of bricks and sandstone it must have been built in the reign of Justinian, that the old door in the west is walled up, and that the building is now entered by a door in the north-east corner ¹³.

Swift ¹⁴ examined the building, and studied ancient sources. He points out, on the authority of the Book of Ceremonies by Constantine Porphyrogenetos ¹⁵,

(11) Ebersolt, *Ste. Sophie de Constantinople*, pp. 35, note 1, 3, 35.

(12) Constantine Porphyrogenetos, *Livre des Cérémonies*, vol. II, p. 620.

(13) A. M. Schneider, *Die Grabung in Westhof der Sophien Kirche zu İstanbul*, Berlin, 1941, pp. 23, 42, 45.

(14) Swift, *Hagia Sophia*, pp. 173 - 177.

(15) Constantine Porphyrogenetos, *De Cer.*, Bonn, P. 620.

that the small baptistery was the Skevophylakion (treasury of the church), north-east of St. Sophia, and that the large baptistery was the building which is our subject matter, and he expounds his studies on that building. He was contended with adding to his book a simple sectional elevation of the building without adding either a ground plan of the building or plans and photographs of the remains which existed then in the northern part of the court, and which are now demolished. The measures he gives of the building are not accurate.

Swift examined the interior order of the building and the arches of the windows, after which he examined the court at the north, and he suggests that possibly the door which opened here gave access to a vestry or to an apothytrium. According to him there was formerly between the columns in the north of that interior court a door opening to the north. Another door beneath the arch in the east of that interior court opened to the east. Swift, like Salzenberg, suggests that the door gave access to the ground floor of the buttress in the extreme south-west of St. Sophia, and that the baptistery communicated in this way with the church. He notes that the column capitals before that part, and next to the door lintels, resemble the capitals in the Church of St. Serge and St. Bacchus at Istanbul, and in the Church of St. Vitale at Ravenna, and that they totally differ in form from those in St. Sophia.

Ali Sami Boyar, in his book, *Resimli Ayasofya*, gives informations about the Baptistery, without entering into details ¹⁶.

Genadios, metropolitan of Heliopolis, in an article on the Baptistery of St. Sophia, says, «To-day the walls of the building are covered with plaster. Formerly those

(16) *Resimli Ayasofya, İstanbul*, 1943.

walls were cased in precious stones. They were plundered by the soldiers of the Fourth Crusade»¹⁷.

We know that, as St. John Baptist baptized Christ in the Jordan, the baptism ceremony in the early Christian period was performed in rivers¹⁸. It had to be in general a river or source of which the water was considered holy.

It is believed that in a later period baptism tanks existed in the Catacombs. In the Catacombs of Rome, and in one catacomb discovered at Alexandria, have been seen tanks which are thought to be baptism tanks. In many countries the climate conditions made it difficult to perform the entire ceremony in the open.

In the reign of the emperor Constantine the Great, when Christians found it possible to worship freely, churches were built, and it was customary to have a baptistery near every church¹⁹. Baptisteries were as a general rule chapels dedicated to St. John Baptist²⁰.

In early times baptisteries were built on the north side of a church, and sometimes on another side. For example, in the Basilica of Güzelbağçe at İzmir the baptistery is close to the presbytery²¹, in the Basilica of Abu Mana near Mariotte in Egypt²² the baptistery is adjacent to the atrium in the west, in the Basilica of Solena it is close to the south basilica²³, in the basilica discovered in the Side exca-

vations²⁴, as well as in the 6th century Byzantine cathedral discovered in the Ça-lıcıngrat excavations it was in the north-east part of the building²⁵.

In the center of the interior of baptisteries was always a baptism tank called kolymbethva. In the early Christian period it was customary for the baptism ceremony to be performed by the total immersion of the candidate, which made it necessary to place the tank in a building erected for that purpose. Those buildings were generally covered with a dome. In the early period, after a catechumen was quite prepared to be baptized he was baptized by a bishop once every year²⁶. Afterwards when the number of candidates increased so much that the baptisteries in cathedrals proved insufficient it became necessary to build several baptisteries in one town, as was the case in Rome.

The baptism tank as a general rule was one metre deep. At one side was a place for the bishop. There water flowed from the mouth of pigeon figures in gold and silver, symbols of the Holy Ghost. In the 6th century were added to them statues of Christ and St. John.

The candidate descended into the tank by a flight of three steps, and came out by similar steps on the opposite side. The tanks were not always of the same size. In Western Europe, after the 6th century, the practice of total immersion was abandoned, a depth of water of 35 to

(17) Genadios, metropolitan of Heliopolis.

(18) Kraus, *Real Encyclopädie der christliche Altertumes*, article Taufe,

(19) *Ib.*

(20) *Ib.*

(21) Wulff, p. 239, ill.230; Weber, *Byz.*, X, 1901, pp. 568 - 573, Pl.; Strgowsky *Kleinas*. 1906. Pls. 48 49.

(22) Wulff, p. 228, ills. 226, 229; Kaufmann, *Heilige Stadt in der Wüste*, p. III.

(23) Wulff, p. 242, ill. 237.

(24) Prof. Arif Mansel, 1946 - 1953 senelerinde Pamphyliya'da yapılan kazılar ve araştırmalar, 1958, plan of Side.

(25) Prof. Alex. Deroko, *Architecture, monuments et décorations dans la Serbie du moyen âge, Belgrade*, 1953, p. 32, Pl. 38.

(26) Le Merle, *Le style byzantin*, p. 38; Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, p. 176; Pulgher, *Anciennes églises byzantines de Constantinople*, pp. 5 - 6.

45 cms. was found sufficient, and the priest sprinkled a little water on the head of the candidate ²⁷.

Baptism tanks were not always of the same form. For example, in the baptistery of the cathedrals of Hammam Lif, Uppenná, and Sfax, which were built after the Emperor Justinian reconquered North Africa, baptism tanks were in the form of stars with 6 to 8 points ²⁸.

The size and form of baptisteries also changed continually. We know for example that the baptisteries of Carthage and Bari were large enough for the Councils to assemble there ²⁹.

THE BAPTISTERY OF SAINT SOPHIA (Plan and section I)

(27) The Orthodox Church has retained to the present day the principle of performing baptism by the total immersion in water, and plunging the head three times in water. At present only children are baptized in this fashion, and in every church use a metal font large enough to hold a child, and underneath is a second basin, also of metal, large enough to hold the water to be poured into the font. The child is baptized by being plunged three times in the font. Besides these in orthodox churches are tanks, specially made for that purpose, especially in agiasmas, to cleanse from sins. According to the Book of Ceremonies the Emperor and Empress, on special days of the year, went to the famous Agiasma in the Church of Theotokos, at the Blachernae, where they entered the tank, and cleansed their sins. This particularity was performed by other orthodoxes.

(28) Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, vol. I, p. 190. The baptism tank of the Hammam Lif Baptistery is of circular form, with 5 niches in the interior. The place of the sixth niche is occupied by a flight of steps. In this form is similar to the Baptistery of Hodegetria, at the Saray Point.

See Hatchatorian, ill. 281.

Courdoec et Pouincont, *Carthage*, 1925, vol. VI, p. 112, ill. 7.

«The Sfax Baptistery is of circular form in the exterior. In the interior it has 3 niches on each side. The places of the 7 th and 8 th niches are occupied by steps. «Op. cit., pp. 112 - 113; Hatchatorian, ill. 286.

(29) The Bari Baptistery was built in 1153. it measures 50 ms. across and 55 md. in height.

The exterior of the building is of rectangular form, and measures 20 x 15.52 ms. The door which formerly existed in the west gave access to a narthex measuring 13.90 ms., and thence into the main building, of octagonal form, measuring 12.88 ms. across in the interior. ³⁰ (Fig 1,2,3).

In four corners of that octagon are four semi-circular niches (4,5) measuring from 4.04 to 4.10 ms. across. The average distance between the niches is 4.30 ms. The apse in the east measures 4.10 ms. across. It was formerly semi-circular, like the other niches, but the central part has been filled, so that the shape of the curve is modified.

The large baptism tank stood formerly in the exact center of the building. In that period the building was connected with the court on the north side by a door measuring 2.50 ms. across. The door was walled up when the building was converted into a mausoleum. (Fig 6-7)

The dome of the Baptistery is very flat, such as was the first dome of St. Sophia. On the dome are decorations in the Turkish style. (Fig 8). The dome is covered with bricks, as became apparent in the parts where the plaster had fallen off. The interior height of the dome is 16.05 ms., and the exterior height 16.60 ms.

The present floor of the building is the floor filled up with earth after the building was converted into a mausoleum. It must have been formerly on a level with the present entrance gate of St. Sophia, about 120 cms. below the present floor. In order to ascertain this, Ali Sami Boyar opened a trench in the north façade of the building, to see whether there for-

(30) The measures we took differ from those given by Antoniades in *Ekphrasis*. Antoniades says that the building measures exteriorly 22.70 ms. in length, and 16.20 ms. in width, and that the total height of the dome is 17.10 ms. Swift says it measures 21.80 by 16.20 ms.

merly existed a flight of stairs before the door that gave access to the north court, but no stairs were found. This shows that the original floor of the building was on a level with the court on the north façade. The floor of the Baptistery must have been formerly paved with marble, as in other baptisteries. Although we have no complete informations about this, we presume that the extremely heavy tank was removed and the floor covered with earth certainly after the first burial. As Turkish chronicles relate that Sultan Mustafa I. was buried in the empty building with a dome, close to St. Sophia, we may conclude that the place had been prepared for that purpose.

STYLE OF STRUCTURE

The form of structure of the interior walls of the building is identical to that of the reign of Justinien ³¹. The bricks used in the structure measure $39 \times 39 \times 4,55$ cms. The mortar is like that in St. Sophia. In the parts which have retained their original form is seen mortar applied with a trowel in a concave form, as in St. Sophia. The rectangular windows in the lower story of the building measure from 1,10 to 1,20 ms. across (Fig 9). They date from the Turkish period. No baptistery ever had windows in the lower story. Those windows were opened in the Turkish period, to allow passers-by pray for the dead. The windows in the upper story are entirely in the Byzantine style. They are the original windows. (Fig 10)

Some of the windows in the upper story were closed at a later date because of the buttresses erected in order to consolidate St. Sophia. In the Turkish period the interior walls of the building were covered with plaster, and at various periods decorated with ornaments in the Turkish style. The ornaments on the dome probably belong to the last century.

Formerly the walls of the building must have been cased in marble and other valuable colored stones, as in all other important Byzantine buildings ³². No trace of them remains to-day.

THE BAPTISM TANK (Fig- 11- 12)

The Anonymous Russian traveller gives us the following information about the kolymbethva, the baptism tank, which stood formerly in the Baptistery ³⁴. (Fig 12) «On the right hand side of the door of this Baptistery is a well, and in the center a kolymbethva. The length is 6 sagienes. The tank is used by the Patriarch for the baptism ceremony».

As one sagiene equals 2,1336 ms. the length of the tank should be 12.80 ms. This is of course a gross exaggeration.

According to the measures taken by Antoniades the circumference of the tank is 12.80 ms, and the diameter 4.07 ms. Those measures differ from ours ³⁴.

As seen in the plan and illustrations (plan II) the two façades with steps are angular, and the part which actually served as a baptism tank is elliptical. The long side of the tank measures from one outside border to the other 3.25 ms. In the central part the tank measures 2.50 ms. across. The height is 1.52 ms. The interior of the tank measures 2.80 ms. in length, 2.10 in width, and the depth is 1.16 ms.

As the tank was partly buried in the ground, all parts are not equally well hewn. The buried part has been roughly hewn. In the north corner (according to its present position) the part that is roughly hewn has a height of 85 cms., diminishing southwards to 73 cms.

(32) *Op. cit.*, p. 74.

Genadios, metropolitan of Heliopolis, says that those walls were cased in precious stones, which were afterwards plundered by the Crusaders, but he does mention a source.

(33) Mme. de Khitrowo, p. 227.

(34) Antoniades, vol. I, p. 124.

(31) Brehier, *L'art byzantin*, pp. 72 - 76.

The thickness in the two ends of the tank is 24 cms., and in the middle 21 cms.

Exactly in the middle of the part which forms an angle in the north is the place of a cross measuring 21 by 21 cms. On the south side, on a level with the first step at the beginning of the curved part inside the tank, is the place of another cross measuring 22 by 21 cms.³⁵ (ill. 6).

The tank is made entirely of white marble. Candidates entered it by three steps, and came out by ascending the three steps on the opposite side. The steps are not quite equal in size. The first and second steps measure 23 cms., the third and fourth 24 cms.

Besides the large baptism tank found in St. Sophia, four Byzantine baptism tanks were discovered in various places in İstanbul, and transported to the Museum of Archeology, where they are now on show.

One of them is entered in Mendel's Catalogue under No. 1177/2,56. Exteriorly it is four-lobed. It has steps on one side only. The steps which existed formerly on the other side were removed at a later date. The exterior height is 1.55. The depth is 1.20 ms., and the interior length 1.16 ms. It was discovered in the courtyard of the Mosque of Zeyneb Sultan. On one side is the place of 5 crosses, and on the other side the place of one cross³⁶.

The second baptism tank is entered in Mendel's Catalogue under No. 1178/2159. Seen from above it is unlike the

35) Hatchatorian, ill. 180. The plan there is drawn from a sketch by Van Nice.

Leathaby and Swainson, *op. cit.*, pp. 19, 20, 100, 132, 183, 209, 217, 219, ill. 3.; Gurliit, *Baukunst*, pp. 21-22.; Grabar, *Marthyron*, 1946, p. 392.

(36) Hatchatorian, ill. 209.

one in St. Sophia. It is of trefoil shape, and has no steps. The exterior length is 1.55 ms. It is made of black - veined white marble. It was found in the excavations at Topkapu, and transported to the Museum³⁷.

The third baptism tank is entered in the inventory of the Museum of Archeology under No. 3898. It was brought from the Mosque of Atiq Koca Mustafa Paşa at Aksaray. Seen from above it is of trefoil shape. On one side only are three steps. The exterior height is 1.23 ms., the depth 1 m., the length 1.87 ms., the width 1.49 ms. That tank also differs from that of St. Sophia in shape and size³⁸.

The fourth baptism tank is the most remarkable in our eyes. It is of marble. It was discovered at Yalova by Rüstem Duyuran, Director General of Antiquities and Museums, and transferred to the Museum of Archaeology in 1962. (Fig 13-14) Its exterior is of cruciform shape. On two sides are steps to enter the tank. The actual baptismal part is of elliptical shape. The total length is 1.94 ms., the height 9.94 m., the width 0.97 m. The thickness on the border is 9 cms. It has been dated in the 6th century. On the outside border, and on a corner on the same side are seen the places of many crosses.

Besides the Baptistery of St. Sophia at İstanbul the Baptistery of Hodegetria (the Conductress) (Fig 15) was found in the excavations made in the Saray Point in 1920 - 1923. It is built in bricks, like the Baptistery of St. Sophia. It was connected with the adjoining colonnaded atrium, in the shape of a semi-rotunda. The building was of hexagonal form. (Fig 16-17) In five corners were apses (niches), measuring on an average 6 ms.

(37) *ibid.* ill. 200.

(38) *ibid.*, ill. 201.

across and 4 ms. in depth. The place where should have been the sixth apse was occupied by a rather long narthex, which connected the building with the atrium. The total length of the Baptistery, from the middle of one niche to the other niche, was 20.73 ms. The baptism tank in the middle has witnessed two periods. In the first period it was small, and afterwards it was enlarged. In that last period the baptism tank was made entirely of marble, and it had twelve sides. Around the tank were five semi-circular niches. The place of a sixth niche was the point of junction with the exterior ground. It is possible that the priest stood there during the ceremony of baptism and conducted the ceremony.

In each semi-circular niche were three steps leading down into the tank. The depth of the tank was 84 cms. The water from the Agiasma (holy well) of Hodegetria was believed to have the virtue of curing chest ailments³⁹. During the excavations, borings were to discover a deeper layer beneath the tank, and remains were found, which showed that once Roman thermae existed there.

In Constantinople the Hodegetria Baptistery was not the only building which was used as a baptistery as well as to cure ailments and cleanse from sins. There were other agiasmas, the most famous being the Agiasmas of Blachernae and of Pege.

The Agiasma of Blachernae was close to the Church of Theotokos. It still exists, but the building is certainly not the ancient building. Formely on the 15th of August the Emperor and Empress, with their suite and servants, came here to wash, and to cleanse their sins in the holy bath of Hagios Lousma. After entering the building, and worshi-

(39) R. Demangel et E. Mamboury, *Le quartier des Manganes*, p. 108.

ping the icons there, they plunged three times in the kolymbethra of the hagiaσμα, and thus were purified of all their sins⁴⁰.

In the Hagiasma of Pege (Balıklı) the water was believed to cure ailments and to be holy. The Emperor came there in great ceremony on the feast of Ascension. The building above the actual source was erected by the emperor Leo I. (457-477)⁴¹. The church was built by the emperor Justinian⁴². The agiasma was covered with a circular dome, decorated with mosaic ornaments imitating the sky. The baptism tank was on quadrangular form, and on each side were steps.

THE NARTHEX (Plan I)

The Baptistery had a narthex in the west. It was entered on that side by a door now converted into a window. The narthex measures 13.90 by 3.15 ms. It comprises two lateral parts measuring 5.40 ms. each in length, and a central part 3.15 ms. long. The lateral parts had intersected vaults. The west door was 2.10 ms. wide. (Fig 18-19-20)

THE COURT (Plan III)

On the north side of the Baptistery was a door now walled up, which gave access to a court measuring 12.30 × 11.25 ms. The court is surrounded by the north wall of the Baptistery, the wall of the south façade of St. Sophia, the but-Sophia, and the east wall of the winding ramp (kohlias) on that side. The court is divided into two parts by a covered portal situated 4.95 ms. north of the Baptistery wall. On the north face of

(40) *De Cer.*, vol. I, 18, p. 108, vol. II pp 52, 774-775; Tritrova, pp. 137, 201; Feridun Dirimtekin, 14 *Mintaka, Blachernae*, p. 199-200; K. Grivas, *Blachernae*, p.

(41) Nic. Calliste, *Hist, Eccl.*, XV, 26.

(42) Procopius, *De aedif.*, I, 3, Bonn, pp. 184-185; VI, 15; Cedienus, I, 1, p. 678; Mme. de Khitrowo, p. 138.

that covered place is a doorway 1.42 ms. wide, the jambs are supported by two marble columns. On the right hand side (east) of those columns is an open space 1.98 ms. and on the left hand side (west) an opening 1.70 ms. wide (Fig 21).

The marble columns supporting the doorway rest upon bases 82 cms. high. The capitals are in the Byzantine style. They are adorned with double marble square panels, projecting sideways. Above are small, slender marble columns, with rectangular capitals likewise projecting sideways. (Fig 22)

Those columns are joined by their capitals to the arches covering that part.

On the north face of each capital is a cross. The capitals of the lower large columns resemble not so much those of St. Sophia as those of the Church of St. Serge and St. Bacchus (Küçük Aya-sofya) at Istanbul, and of the Church of St. Vitale at Ravenna. On the marble columns supporting the portal there is no evident trace showing that they were formerly joined to the wall on each side, but on the walls is seen a faint trace of juncture, which suggests that in between was a wooden structure or a window. The baptism tank stand now in the south-east corner of that closed court.

On the border of the open court north of the portal are ranged marble sarcophagi, and a great number of large jars, which formerly served to store the oil for St. Sophia, and perhaps for other mosques also. The court was formerly paved with marble (ill. 23).

To-day the court communicates with the outside by a passage opened at the beginning of the ramp behind the ticket office at the entrance of St. Sophia.

PICTURES, MOSAICS, AND FRESCOES, which formerly existed on the walls and the dome.

It was a matter of course that a baptistery belonging to a church entirely decorated with mosaics, such as St. Sophia, should be decorated with mosaics and frescoes, like other buildings erected in the same century. The only information we have corroborating this is in the writings of Antony of Novogorede, who visited Constantinople in 1200.

«In the Baptistery of St. Sophia are pictures representing Christ baptized by John in the river Jordan, John inviting the people to enter the right path, children and adults plunging into the river Jordan (to be baptized). All those pictures are by a very clever painter named Paulos. In all my life I never saw such beautiful pictures anywhere. In the same place are supports upon which the Patriarch placed a picture of Christ, 30 cubits in height. The painter Paulos made the picture of Christ with precious stones and pearls ground into powder and diluted in water⁴³. All those beautiful things are at present in St. Sophia.»

The above account is not quite clear, but we understand that in the dome of the building were mosaics by the painter Paulos, representing the baptism of Christ and others in the Jordan by St. John Baptist. Those mosaics must have been similar to the mosaics in the baptisteries of Italy and other countries, which we shall review presently.

We understand also that during the ceremony of baptism an icon of Christ (probably a mosaic), measuring 30 cubits (15 ms ?) in height, was brought

(43) Mme. de Khitrowo, 96. In the Copenhagen copy of this book of travels has been added in this place the following sentence, «All those beautiful and valuable objects, because of our sins, have been transferred to Rome by the Crusaders.» That sentence must no doubt have been added to the book after 1204 by a copyist, or by the author himself when he was informed of the fact.

there and placed on a support prepared for that purpose. That must be the icon which, according to later chronicles, was taken by the Crusaders, and sent to Rome.

On examining the place we could find no mosaics on the walls and dome, nor did we come across any tesserae fallen on the ground.

We know that buildings of octagonal or circular plan were used by the Romans for mausoleus, nymphaeums, and thermae.

The Byzantines used that form of building for churches or baptisteries⁴⁴. They may have adopted as models the buildings in Rome or erected by Romans. Buildings of octagonal plan were very convenient for separating the apartments and vestries of men and women. Especially in the thermae one heating apparatus sufficed to heat both divisions.

Buildings of hexagonal plan, such as the Baptistery of Hodegetria, are rather rare. That form of buildings were used chiefly in Armenia and Georgia⁴⁵

If we compare the baptisteries of St. Sophia with other contemporaneous baptisteries we should remember those in Italy and North Africa.

The Baptistery of Laterano in Rome is of octagonal form outside. In the center of the interior is a tank surrounded by a colonnade. Above is a second story, supported by slender marble columns placed symmetrically to the colonnade. The dome rests upon a drum. The mosaics in the building represent baptismal scenes. The building differs in form from the St. Sophia Baptistery⁴⁶.

(44) Ebersolt, *Monum, archit. byz.*, p. 128.

(45) Strzygowsky, *Baukunst Armenier*, p. 121.

(46) Deichmann, *Frühchristliche Kirche in Rom*, p. 40; Wulff, *Altchrist. und byzantinische Kunst*, vol. I, p. 249; Holzinger, *Die altchrist. und byzantinische Baukunst*, p. 63.

Again in Rome the Church of St. Constantina was built by Constantina, daughter of Constantine the Great, in the form of a baptistery. The building is believed to have been converted into a mausoleum after her death. In 1254 it was converted into a church by the Pope Alexander IV.⁴⁷ The interior of the baptistery is surrounded by an arcade with double columns. In the center is a relatively small baptism tank. The exterior is in the shape of a rotunda. The dome rests upon a drum with windows. The building has a narthex. The ceiling and vaults are adorned with mosaics. The baptistery, in this form, differs from the Baptistery of St. Sophia.

In the basilica with a nave and two aisles built probably by the emperor Arcadius above the tomb of St. Menas, near Mariotte, in Egypt, the baptistery is on the west of the church, and close to the narthex. Outside it is of rectangular form, and the interior is octagonal. As in St. Sophia, there is no colonnade around the tank⁴⁸.

The plans of the building by Kaufmann and Perkins differ from each other. In Perkin's plan a colonnade is shown around the tank

Again in North Africa, in the cathedral with a nave and two aisles at Hencir Maanadin, at Furni, the baptistery was of octagonal plan. The tanks of the baptisteries in North Africa were four-

(47) Wull, vol. I, p. 24; Holzinger, pp. 60-61; Grabar, *Pl. VII*; Deichmann, p. 25.

(48) Kaufmann, *Abu Mina Stadt*, 1912, p. 102, fig. 46; O. Wulff, *op. cit.*, pp. 227-229, fig. 227, *Pl. 226*; according to Abu Ubayd al Bakri, *Description de l'Afrique septentrionale*, French translation by Mac Govckin de Slave, p. 5, in the 10th century in that basilica were a great number of pictures and statues, among which in the extremity if the church was a marble statue of Abu Mana (St. Menas), represented standing with each foot on a camel; F. W. Deichmann, *Archeol. Anzeiger*, 1937, cols. 75-78, figs. 1, 2.

lobed. Susch is also the form of the tank at Kaliba, at Cape Bon. That building is dated in the 6th century ⁴⁹.

At Ravenna, the baptistery called St. Joanni in Fonde ⁵⁰ is of octagonal plan in the interior, in the orthodox fashion. In the corners are semi-circular niches, and this presents a similarity with the St. Sophia Baptistery. But the interior constructive form is in a totally different style. The arches in the corners of the octagon rest upon marble columns built against the walls, and upon those arches is a second story with arches likewise supported by marble columns. The baptism tank in the center is large, and of octagonal form. In the middle of the dome is seen in a circular frame a mosaic representing Christ baptized in the Jordan by St. John Baptist. Around that, in a large circle, are representations of the twelve apostles, and outside, in the third large circle, are representations of apostles, prophets, and saints, holding books, or cotyles.

In the structure of the church Hellenistic tradition is apparent, as in Laterano. The mosaic ornamental scheme of

(49) P. A. Février et C. Poinso, *Les Cierges et abeille, iconographie du baptistère découvert dans la région de Kaliba (Tunisie)*, *Cahiers archéologiques*, X, 1959, pp. 10, 11, (South of the apse of this 6th century basilica, this baptistery was in the form of a court open on all sides, in the middle was a baptism tank measuring 2 by 1.60 ms, cased in mosaics.)

(50) Holzinger, pp. 78, 80; S. Bettini, *Felix Ravenna*, p. 41; Nordstern, *Ravenna Studien*, p. 32; St. Battari, *Il Battisterio della cattedrale di Ravenna. VII. Corso di cent, dell'arti Ravennadeet Byz.*, 1960, 2, Fac. 5, pp. 7-12; Mario Mazotte, *Il battisterio della cattedrale di Ravenna*, op. cit., 1961, Fac. 3., pp. 255-298; F. W. Deichmann, *Frühbyz. Bauten und Mosaiken in Ravenna*, figs. 8-16; Vollbach Heimer, *Frühbyz. Kunst*, p. 72, figs. 139-143; R. Humann, *Gesch. der Kunst*, II, p. 92, fig. 69; Hachatorian, fig. 339.

the Baptistery of St. Sophia may be said to resemble that baptistery.

The Baptistery of the Arians at Ravenna was built by King Theodoric in 490. It was close to the Cathedral of Santo Spirito. Its form is a repetition of the Orthodox basilica, and the general spirit of the mosaics in the dome is identical ⁵¹. From the point of view of iconography they resemble the Albeng Baptistery in Liguria ⁵².

In Italy, at Pompeii, the baptistery of the Church of Santa Maria Maggiore is believed to belong to the 5th century. It is the Nicera building which measures 24.40 ms. across. It is of circular plan, and, with the colonnade encircling the tank, resembles somewhat the Laterano Baptistery.

We see that the baptistery most like that of St. Sophia is the baptistery of the Cathedral of Abu Mana (St. Menas), at Mariotte, in Egypt, because it is of quadrangular form outside and the interior is of octagonal form. Some baptisteries, square inside and octagonal outside, resemble the St. Sophia Baptistery, but their interior architecture is different.

We know that the walls of the St. Sophia Baptistery were cased in marble, but it is a fact that we have no satisfactory information on its condition prior to 1204.

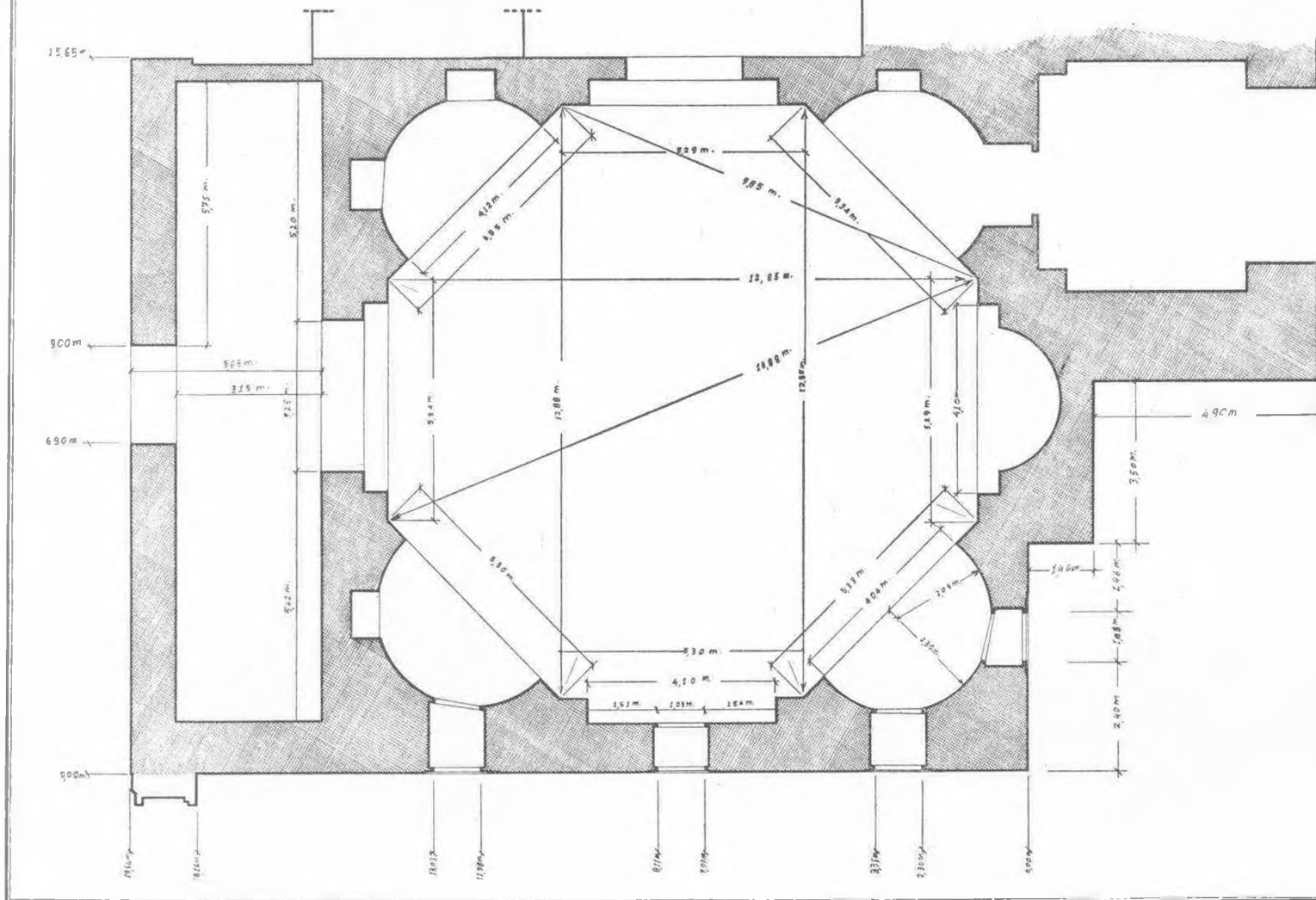
(51) Holzinger, p. 81; Deichmann, *Frühchristliche Bauten und Mosaiken in Ravenna*, figs. 61-68; Serg. Bettini, *Felix Ravenna*, p. 5; Vollbach and Heimer, pp. 73-74, fig. 149; Humann, *Geschichte der Kunst*, II, p. 99, fig. 73; O. Wulff, p. 343, fig. 378.

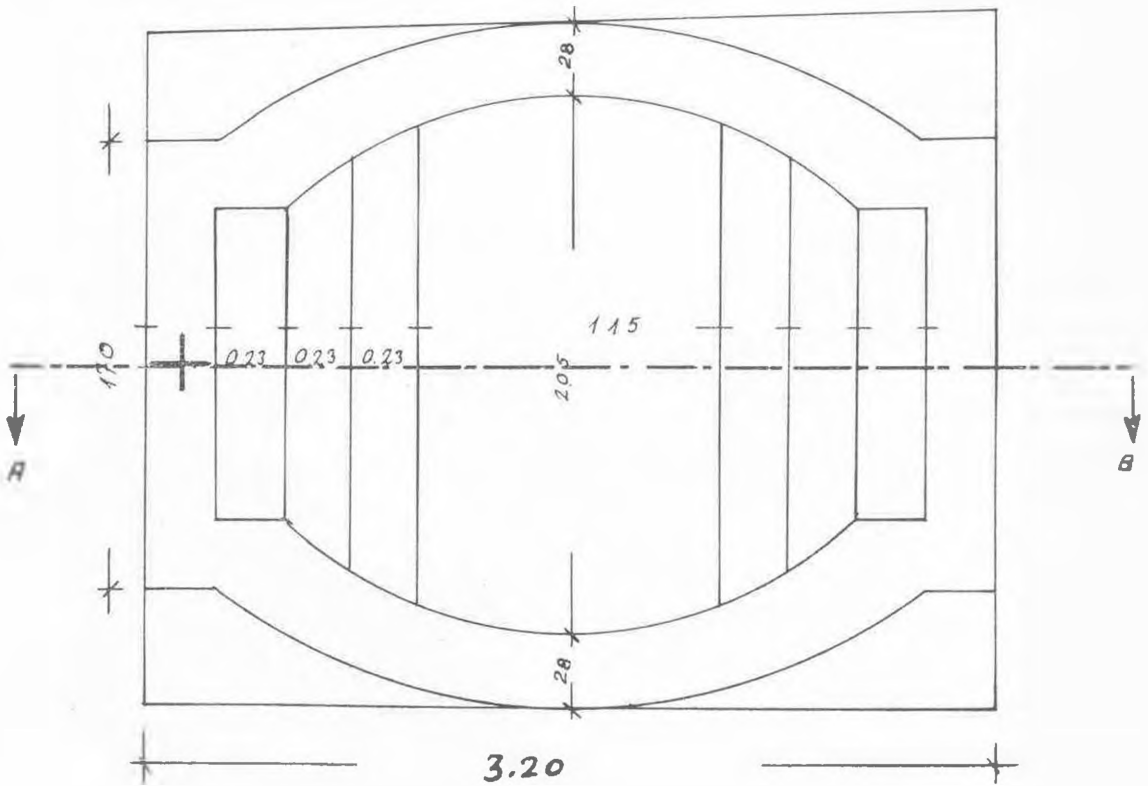
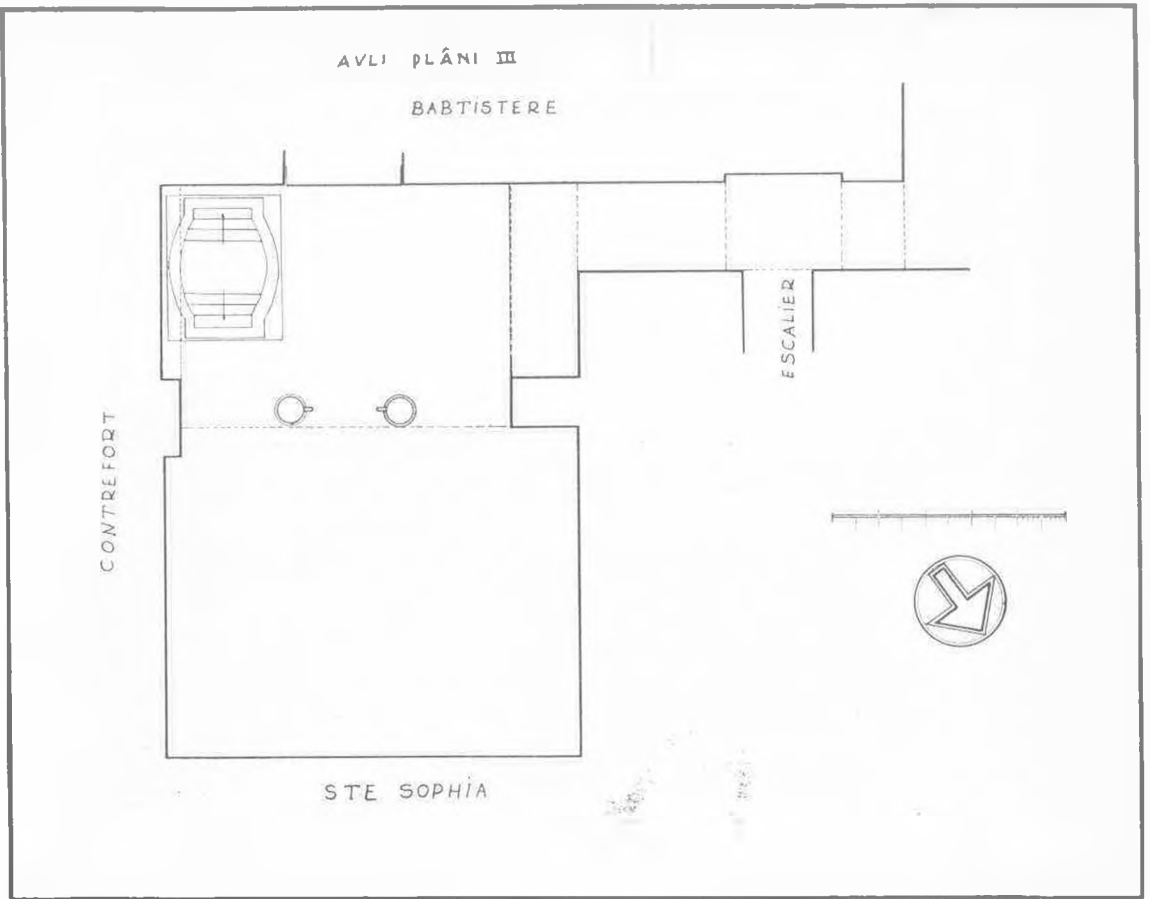
(52) G. de Angelis d'Ossat *Il battisteriodi Albengi VII*, 1961, pp. 145-146 B. Fletcher, *History of architecture*, London, 1959, p. 292.

Later baptisteries were built on an octagonal plan. The Asti Baptistery, which was built in 1130, and the Carmona Baptistery, which was built in 1167, are also octagonal (Fletcher, p. 277).

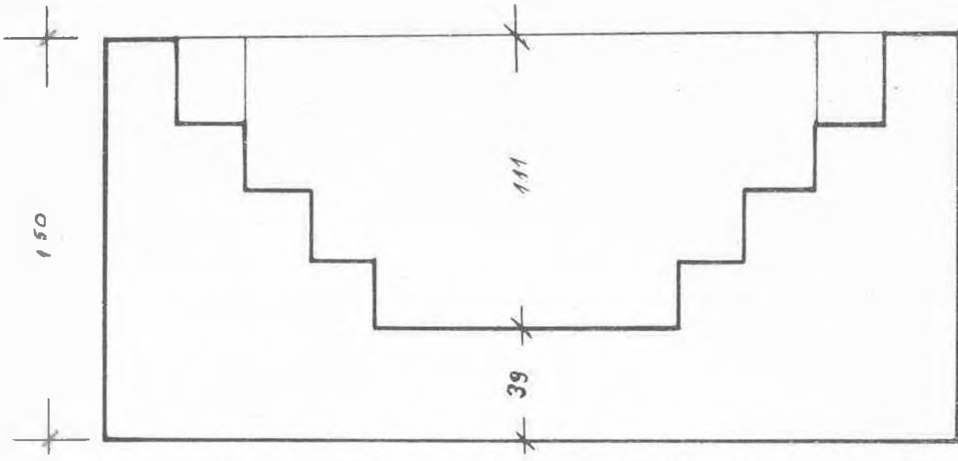
(53) Holzinger, pp. 62-65.

BAPTISTERE PLĂNI I

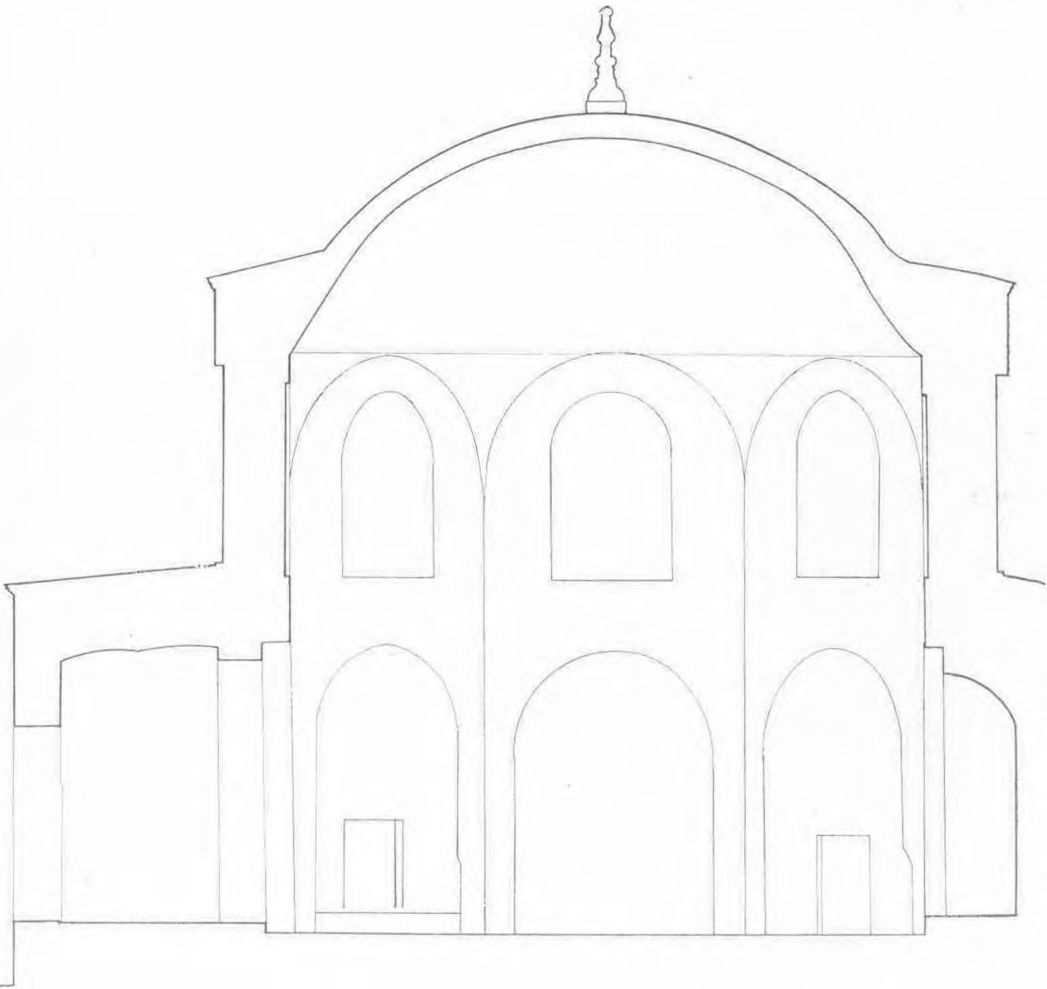

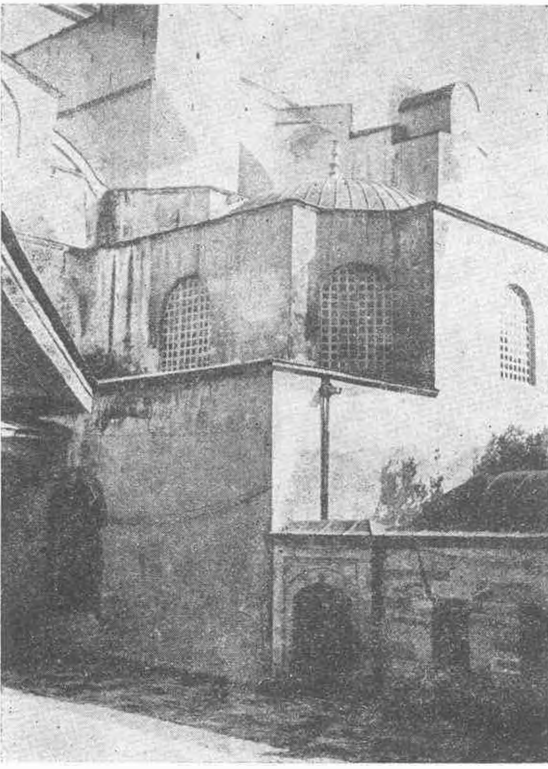
Ayasofya Baptisteri Plâni, II

Ayasofya Baptisteri A-B kesiti (Plân II).

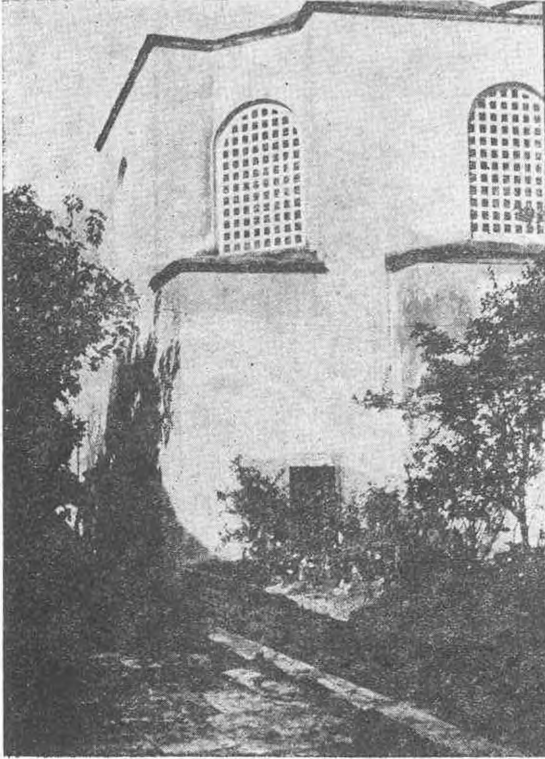

Ayasofya Baptisterinin Kesiti, I

Res. 1 — Baptisterin Güney-batı köşesi.

Fig. 1 — The South-west corner of the Baptistery.

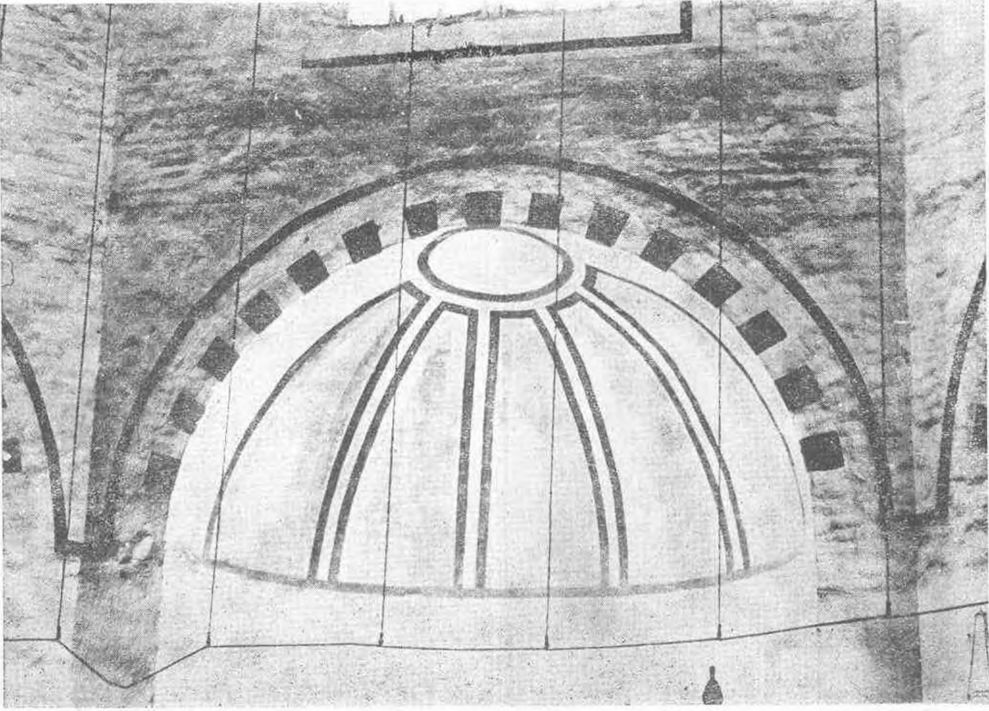
Res. 2 — Baptisterin Güney-doğudan görünüşü.

Fig. 2 — View from the South-east of Baptistery.

Res. 3 — Doğudan görünüş.

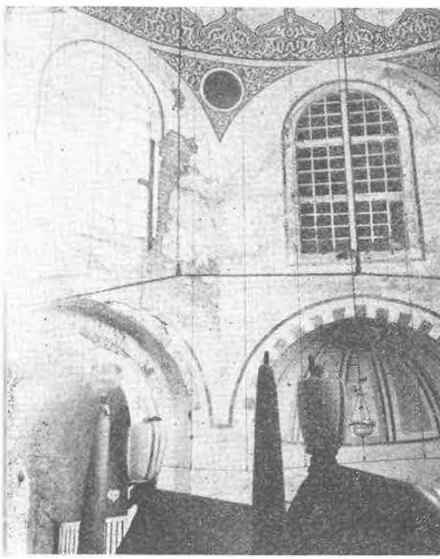
Fig. 3 — View from the East.

Res. 4 — Binadaki nişlerden biri.

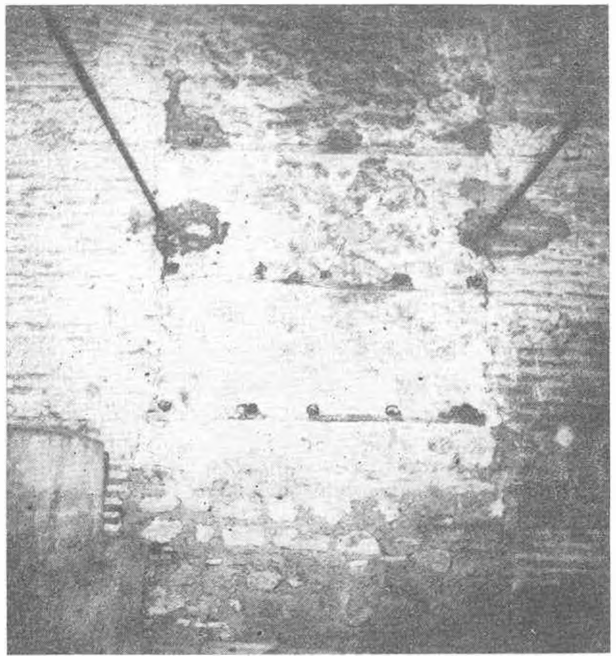
Fig. 4 — A Niche in the Baptistry.

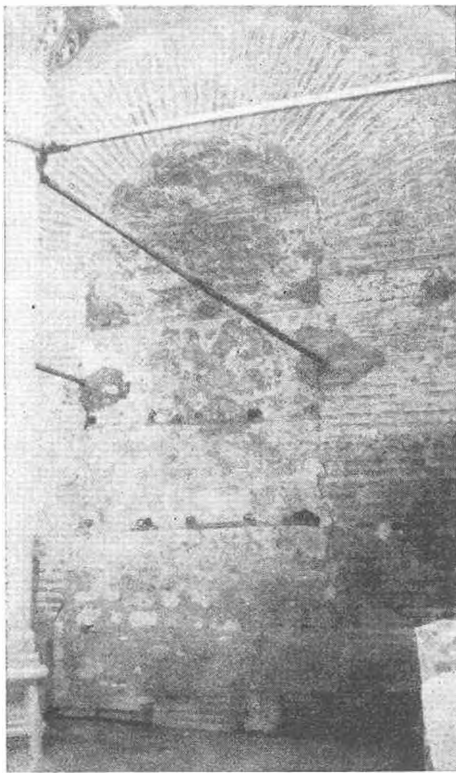
Res. 5 — Binadaki Nişlerden biri.

Fig. 5 — A Niche in the Baptistry.

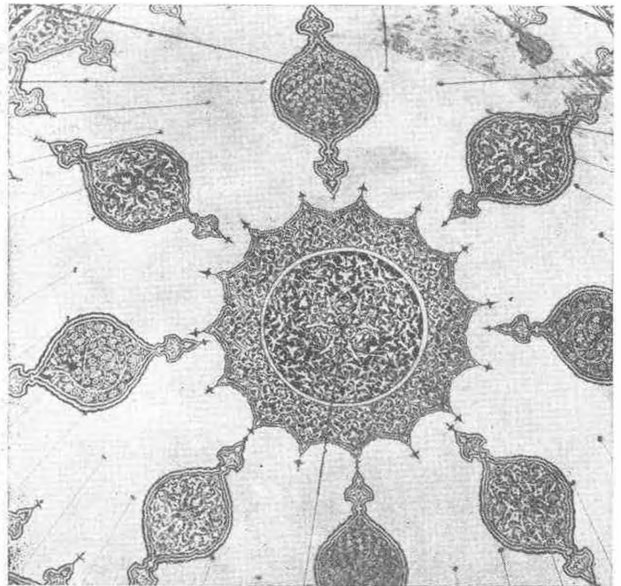
Res. 6 — Kapı yeri.

Fig. 6 — The Location of the Ancient door.

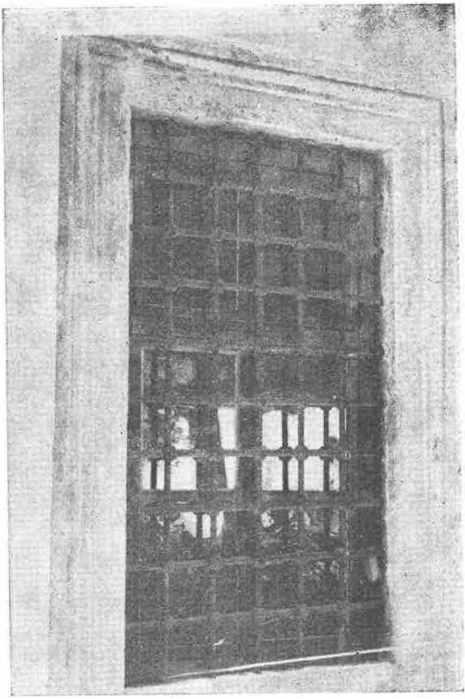
Res. 7 — Kapı yeri.

Fig. 7 — The Location of the Ancient door.

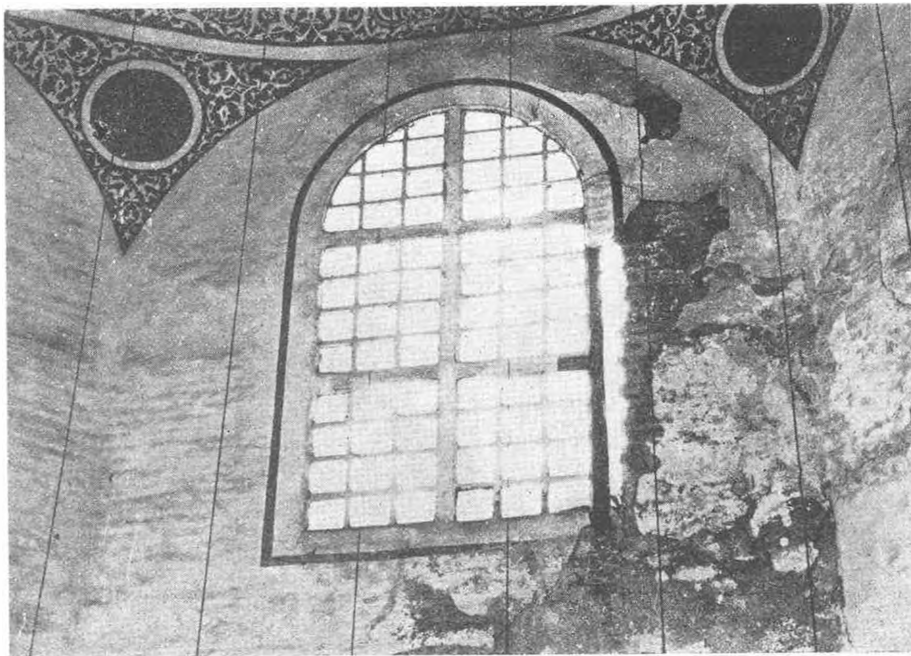

Res. 8 — Kubbe tezyinatı.

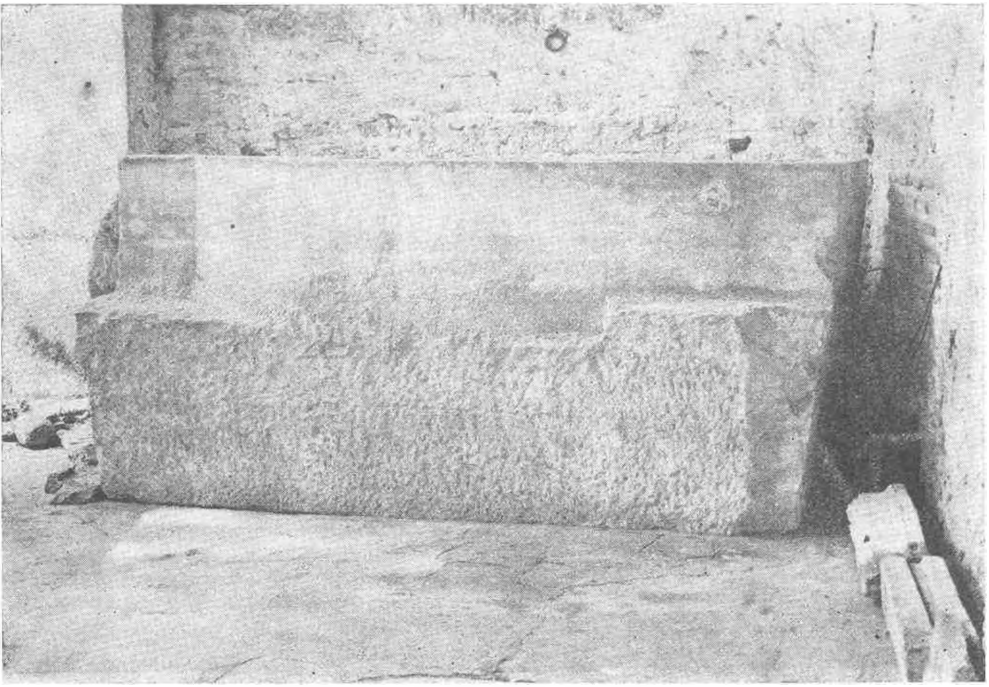
Fig. 8 — Decoration of the dome.

Res. 9 — Türk devri pencereleri.
Fig. 9 — The Windows of Turkish period.

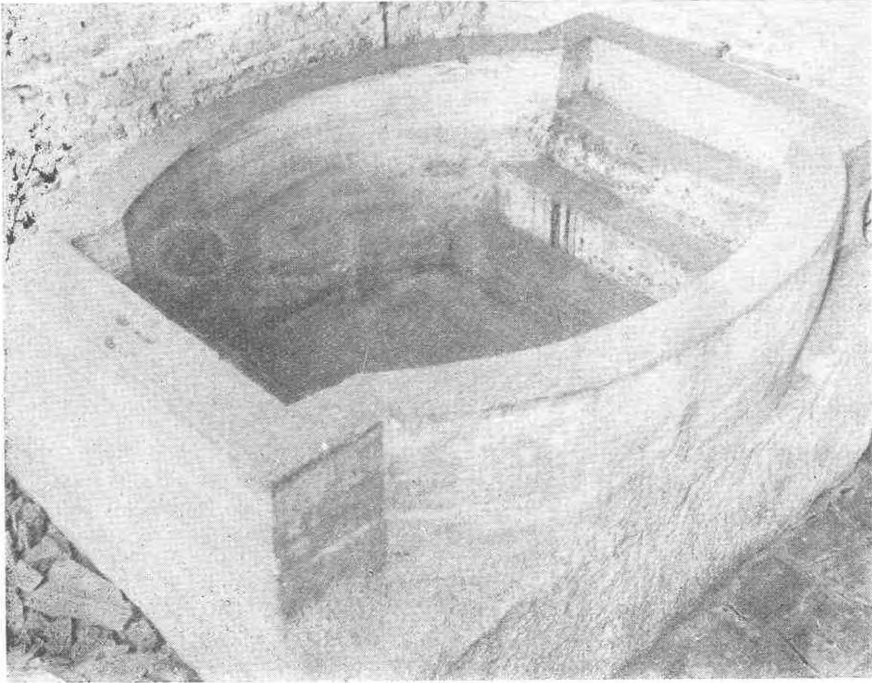

Res. 10 — Bizans devri penceresi.
Fig. 10 — Byzantine window.

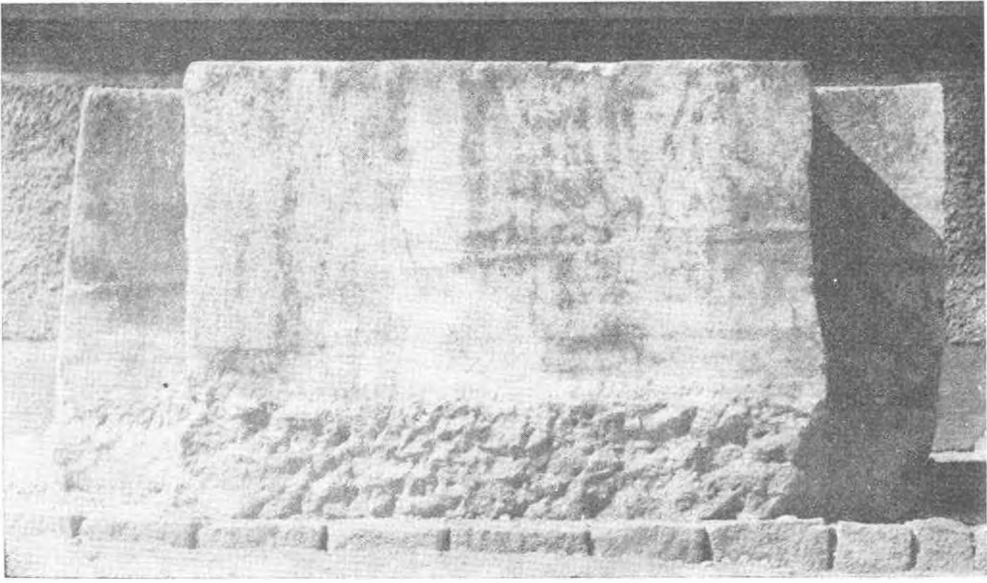
Res. 11 — Ayasofya'daki vaftiz havuzu.

Fig. 11 — The Baptismal Basin.

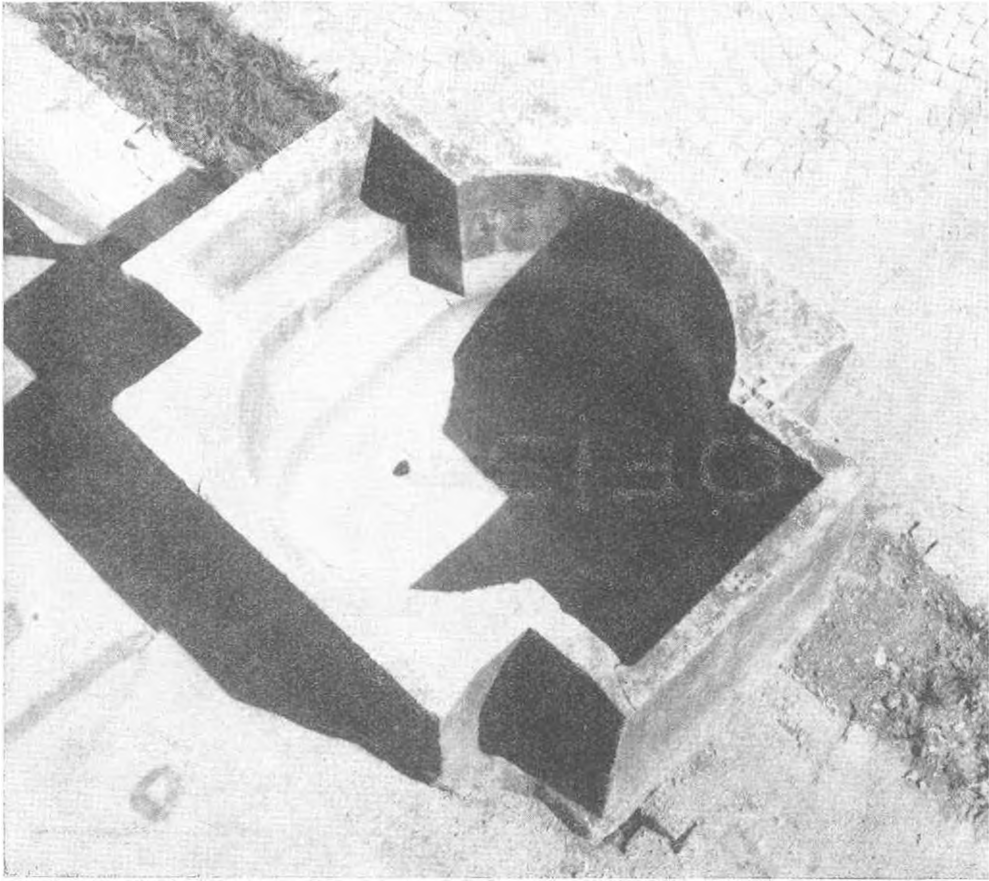
Res. 12 — Havuz'un iç görünüşü.

Fig. 12 — Interior view of the Basin.

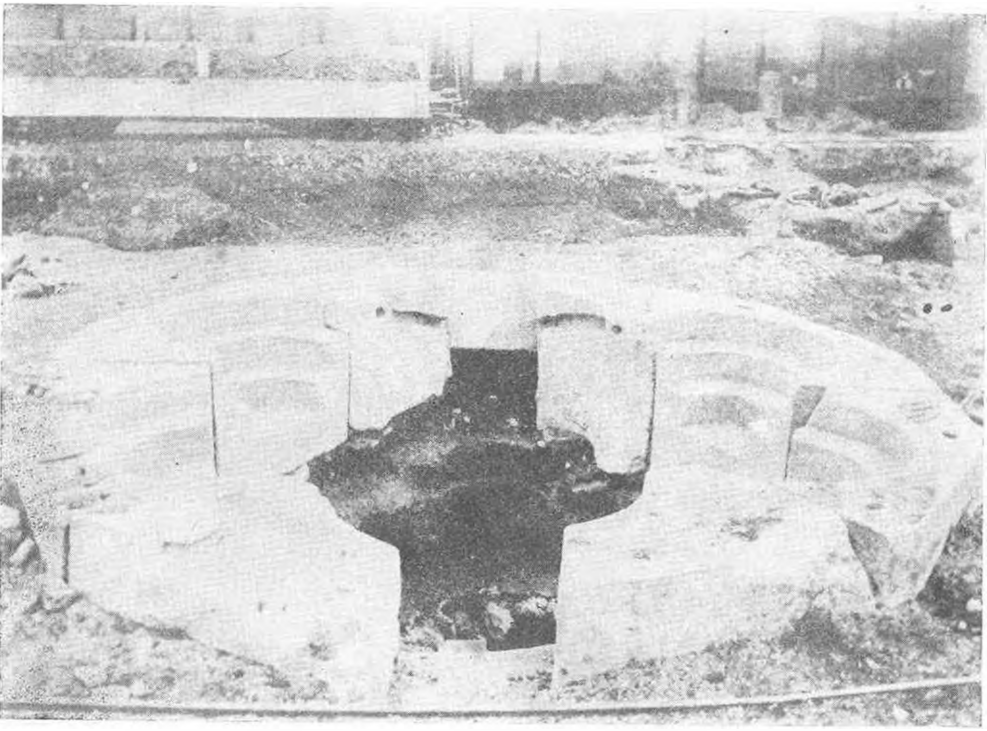
Res. 13 — Yalova'dan gelen vaftiz havuzu.

Fig. 13 — Baptismal Basin from Yalova.

Res. 14 — Yalova'dan gelen Vaftiz Havuzu.

Fig. 14 — Baptismal Basin from Yalova.

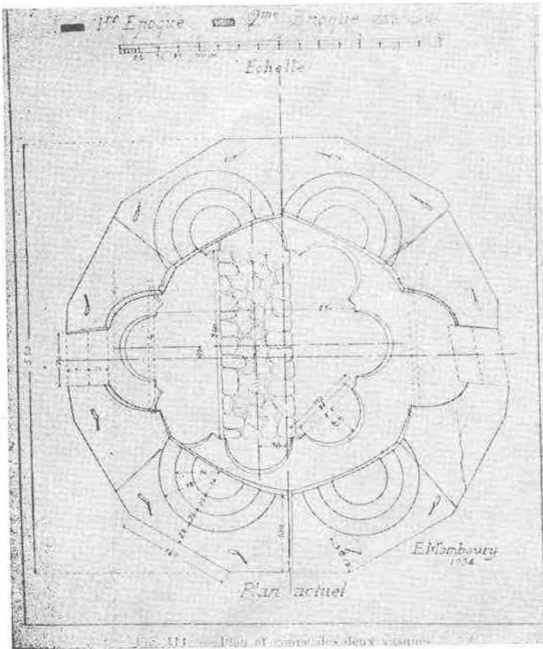

Res. 15 — Hodigitria Baptisteri.

Fig. 15 — Baptistry of Hodigitria.

(Desmangel - Mambury

Le Quartier des Manges'dan)

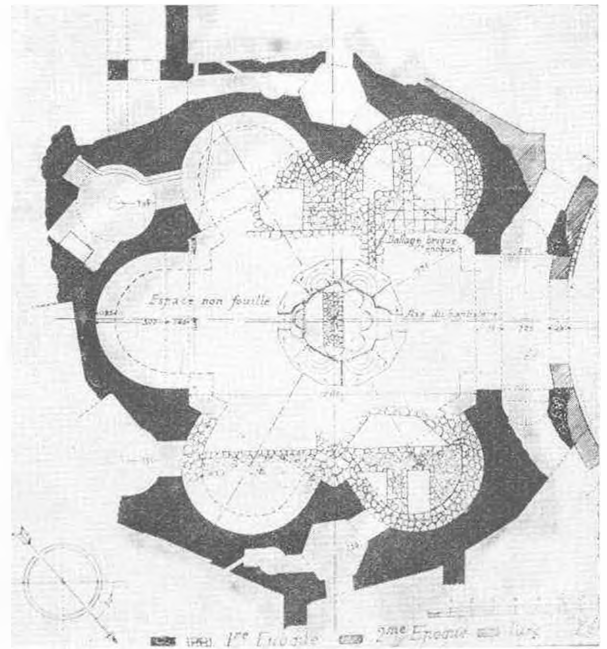

Res. 16 — Hodigitria nun plâm.

Fig. 16 — Plan of Hodigitria.

(Desmangel - Mambury

Le Quartier des Manges'dan)

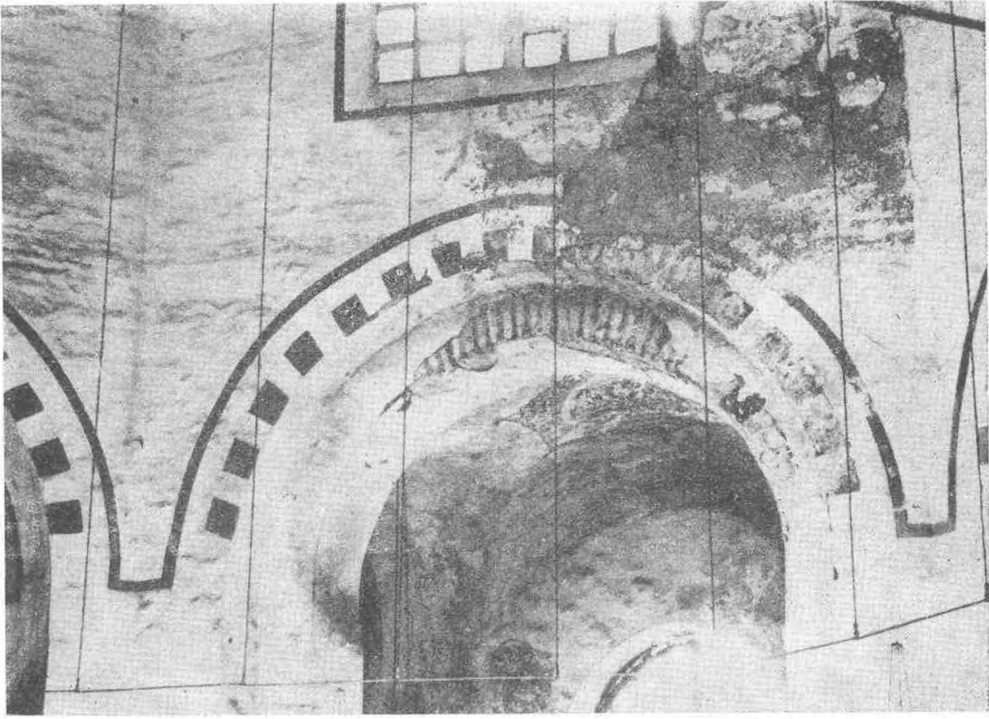

Res. 17 — Hodigitriann Plan.

Fig. 17 — Plan of Hodigitria.

(Desmangel - Mambury

Le Quartier des Manges'dan)

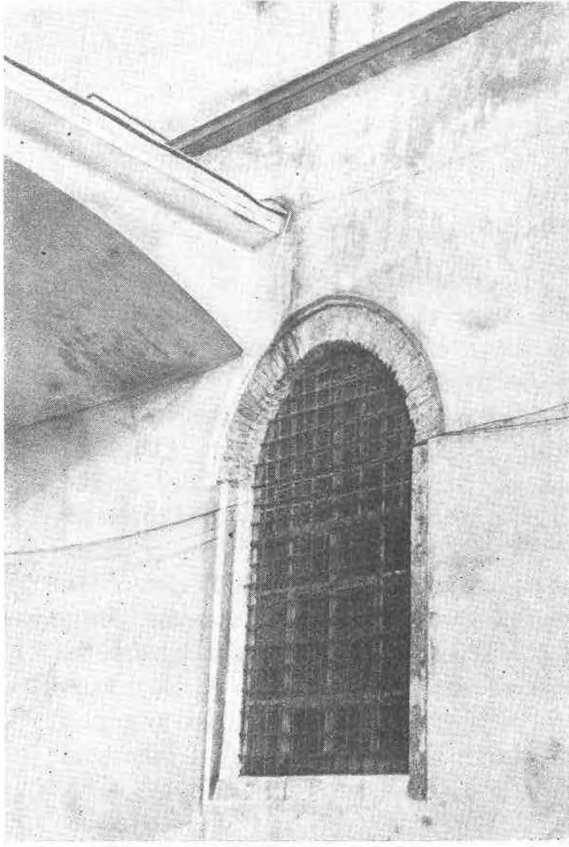
Res. 18 — Narthex başlangıcı.

Fig. 18 — Entrance to the Narthex.

Res. 19 — Narthex tonozu.

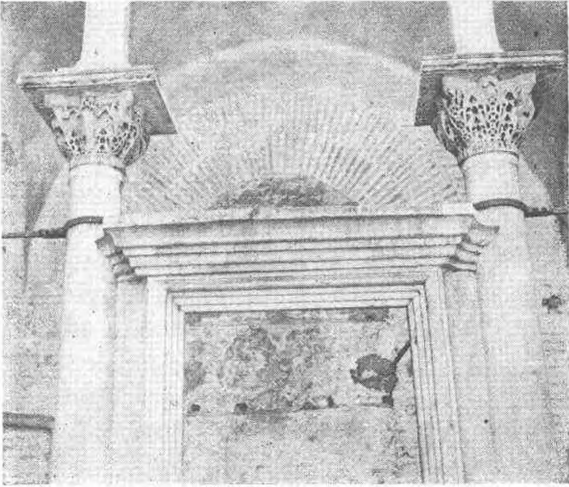
Fig. 19 — Vault of the Narthex.

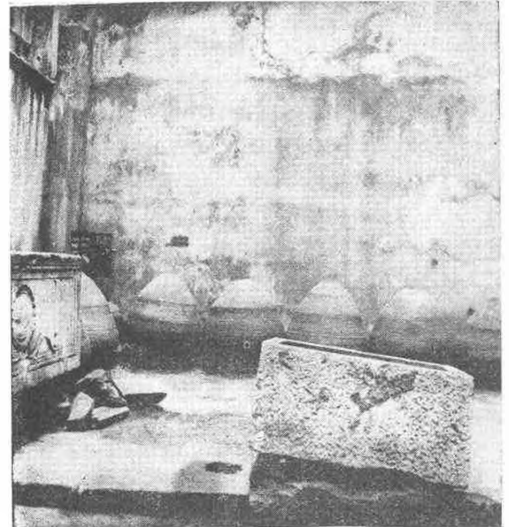
*Res. 20 — Batıdaki Nartex kapısı.
Fig. 20 — the West door.*

*Res. 22 — Sütun başlıkları.
Fig. 22 — The capitals.*

*Res. 21 — Avludaki mermer kolonlar.
Fig. 21 — Two marble columns.*

*Res. 23 — Avlu döşemesi ve küp
Fig. 23 — The court and jars.*

HATAY HADESİ

Süheylâ KESKİL

1954 senesinde Samandağ Kapısı-yu köyünden Ganim Paşa Eski Liman mevkiindeki tarlasını kazarken büyük bir mermere tesadüf etmiş, etrafını açınca bunun bir heykel olduğunu görerek Müze-yi haberdar etmişti.

Toprağın içinde arkaüstü devrilmiş vaziyette bulunan heykelin etrafı moloz dolu olup 40 Cm. derinde de su çıktığı için çevresinde fazla bir inceleme yapılamadı. Yalnız köylülerin söylediğine göre müze-deki nehir İlahı da (Env. No. 8498) aynı mevkide bulunmuştu.

Bugün Antakya Müzesinde teşhir edilen heykel (Env. No. 10799) arkalıksız bir taht üstüne kurulmuş olgun yaşta bir erkek ile tahtın yanında oturan bir hayvan-dan ibarettir.

Kaidesiyle beraber yüksekliği 1.65 m. olup gri damarlı beyaz mermerden yapılmıştır. Şahıs vücudüne iyice intibak eden ince kumaştan bir elbise giymiştir. Dizlerinin üstünde bol kıvrımlar meydana getirerek sağ kolun altından geçip sırtını dolaşan ve sol omuz üzerinden öne geldikten sonra tekrar arkaya atılan bir mantoya sarınmıştır. Sağ bacak geriye çekilmiş olup mantonun kıvrımları arasında kaybolmakta, öne uzatılan sol bacak mantonun sarılmasıyla daha çok tebarüz etmiş bulunmaktadır. Ön kısımda elbise kumaşın yumuşaklığını hissettirecek kadar güzel bir işçilik arz etmektedir. Baş ve kollar kırıktır. Ayaklarında üstünden bağlı sandallar görülmektedir. 0.90 m. yüksekliğindeki tahtın ayakları iki yan cephede kaba bir şekilde kabartma olarak işlenmiştir.

Vücudünün sol dörtte biri tahtın altında kaybolan hayvanın boynuna bakınca üç başlı olduğu anlaşılmakta, kuvvetli aslan pençeleriyle toprağa sıkıca bastığı görülmektedir. İki baş kırılmış olup yalnız bir başı sağlam kalmıştır. Ortadaki boyunda, üzerine yuvarlak süsler aplike edilmiş bir tasma bulunmakta, bunun altında devrinin işçiliğini aksettiren yelesi yahut göğüs tüyleri görülmektedir. Yılan derisi gibi pullu bir kuyruğu vardır. Hayvan çöreklenmiş bu kuyruğun üstünde oturmakta, sağ kalça yanında görülen kuyruğun ucu (yıpranmış olduğu için pek kat'i olmamakla beraber) yılan başı şeklinde son bulmaktadır.

Üç başlı ve aslan gövdeli hayvan Yunan mitolojisinde Kerberos olarak tanınmaktadır. Hades'te yaşar.

En eski tasvirlerine vazolar üstünde rastlanmaktadır. (Dictionnaire des Antiquités. III, 1. P. 98.) Argos'ta bulunmuş bir skifos üstünde Hades, Perzefone ve Herakles'le, siyah ve kırmızı figürlü vazolar üstünde kendisini Hades'ten çıkarmakla görevlendirilmiş Herakles'le beraber görülmektedir. Bu vazolar üstünde bazen bir bazen iki bazende üç başlı resmedilmiş, bazen kuyruk bir yılan başıyla son bulmuş bazende yılanlar hayvanın etrafını dekoratif bir şekilde çevrelemişlerdir. Bu bakımdan burada da kuyruğun yılan başı şeklinde son bulmuş olması çok kuvvetle muhtemeldir.

Bir eliyle esasına dayanmış taht üstünde oturan azametli erkek heykelleri Antik heykeltıraşiyeye pek yabancı değildir.

Bu tip İlah Zevs, İlah Serapis ve İlah Hades için pek eski devirlerden beri kullanılagelmiştir. (Dictionnaire des Antiquités. IV, 1. P. 516)

İsparta'da bulunan, yanında Kerberos'la taht üstünde oturmuş başı kırık bir heykel ön kısmında ihtiva ettiği ΑΔΕΥΣ kelimesiyle bize bu tipin, Kerberos'la beraber olduğu zaman Hades'e aidiyeti hakkında kat'i bir delil vermektedir. (Sparte AZ. 1880 pl 17, 3a p. 297)

Villa Borges (Roscher, I 1803), Roma (Mus. Pio. Clam.), Roma (Mus. Capitolin), Angleterre (Coll, Blundell.), Napoli (Naples Mus. Barb.) Londra (Coll. Lamsdowne) Hadeslerinde de (S. Reinach, Repertoire de la Statuaire Grecque et Romaine I. P. 440) aynı kompozisyonu bulmaktayız. İlah sol eliyle bir asaya dayanmakta sağ eliyle ya bir obje tutmakta yahut yanındaki Kerberos'un başını okşamaktadır. Bunlara, kol kalıntılarının vü-

cutla yaptığı açılara ve adelerinin durumuna bakarak Hatay Hades'inin de sol eliyle bir asaya dayandığını, sağ elinin Kerberos'un başı hizasında bulunduğunu kabul etmek pek hatalı olmasa gerektir.

Gerek ilahın gerek hayvanın arka ve yan cephelerinin işlenişi ön cepheyle büyük bir tezat teşkil etmektedir. Bu bakımdan heykelin bir niş içinde durduğu anlaşılmaktadır.

Başın kırık oluşu yaş tâyinini birhayli güçleştirmektedir. Düşey ve meyilli plilerin yatay hatlarla kesilerek kumaşın karnın üzerinde kalın kıvrımlar meydana getirmesi M. Ö. IV. asır heykeltraşlığını hatırlatmakta Kerberos'un göğsündeki tüylerin işlenişi ise M. S. I ve II. asırlar arasına yerleştirilebilmektedir.

Bu duruma göre eserin helenistik bir heykelin roma kopyası olduğunu söylemek çok hatalı olmasa gerektir.

Res. — 1

Res. — 2

Res. — 3

KIRIKKALEDE BULUNAN FİŞMİŞ TOPRAKTAN ESERLER

Sevim SARI

Halen Ankara Arkeoloji Müzesinde olan bu eserler, Kırıkkale - Doğanay köyünde Ali Özdemir'in yaptırdığı evin temel kazısında bulunmuştur.

Bunlardan ikisi birer kadın heykelciği, biri bir kadın heykelciğinin üst kısmı, birisi de bir kadın heykelciğinin alt kısmıdır. Dördü de kiremidî renkte kilden yapılmıştır. Üzerlerindeki kalan izlerden, vaktinde beyaz astarlı, üzerlerindeki teferruatın da kırmızı ve siyah renkte olduğu anlaşılıyor.

Tanıtmaya çalışacağımız eserler şunlardır :

1 — Oturan Kadın Heykelciği (11403)

Yük. 35 cm., Gen. 17 cm., Baş Yüksek. 8 cm., Baş Gen. 6 cm., Baş Der. 5. 5 cm.

Başı çenenin altından kopmuş, sağ kolunu dirsekten, sol eli bilekten itibaren yoktur (Resim 1 a, b).

Heykelcik, arkalıklı bir sandalyede dik olarak oturmakta, baş ve bedeni önileriye müteveccihdir. Boynu nisbetsiz uzunlukta, yüz hatları yumuşak, yanaklar dolgun, çene yuvarlak, ağız ufak, dudaklar gayet incedir. Burnu Yunanî tarzda, alını düz, gözleri iri, çekik ve patlakçadır. Göz bebekleri işlenmemiş, fakat bakışlar önileriye müteveccihdir. Kaşlar hilâlvari, ince uzundur. Yüzünün umumî görünüşünden müstehzi bir ifade sezilmektedir.

Permal saçları (Üzerindeki izlerden vaktinde siyah olduğu anlaşılıyor) ortadan ayrılıp yanyukarıya doğru taranmıştır. Başında, yüzünü ay şeklinde çeviren bir diyadem taşımaktadır.

Heykelcik, vücut hatlarını tebarüz ettirecek kadar ince kumaştan bir tunika giyinmiştir. Tunikanın çok açık olan yakası, boydanboya, genişçe bir şeritle süslüdür. Kalın belini, hemen göğüslerin altından, yaka süsü genişliğinde bir kuşak çevirmiştir. Kuşağın ön kısmında, birbirine paralel, kuşak genişliğinde, uçları dışbükey iki şerit sarkmaktadır. Tunikanın göğüs kısmı, yakadan kuşağa doğru gelen sık pililerle kaplıdır.

Heykelcik, bir hitona da bürünmüştür. Hitonun sırtı kapatan kısmının uçları, heriki omuzdan koltuğa doğru sarkmaktadır. Diğer kısmı sağ taraftan dizini kapatarak ilerde duran sol koluna dolanmıştır. Açıkta kalan tunikası ise sık pililerle teşkil etmektedir.

Oturduğu sandalyenin arkalığı düz satırlı ayaklarının arasında bağ olmayan tiptendir; Ayakları ise yukarıya doğru şişkinleşip, daralarak oturan kısmın yuvarlak olan köşeleriyle birleşmektedir.

Heykelciğin sol tarafında, sandalyenin köşesinde, dizine yapışık, dik duran bir def vardır. Defin üzerinde, heykelciğin kopmuş olan elinin üç parmağı görülmektedir (Resim 1 b).

Eserin hüviyetini tesbitte def, iyi bir vasıta olabilir. Zira Yunanlılar, Romalılar def, ekseriya dini sahnelerde göstermişlerdir. M. Ö. 476-460 tarihlerinden kırmızı figürlü bir vazoda, Herakles ile bir menad dans eder, bir menad flüt çalar, biri de def çalar (1). Napoli'de V. yüzyıl-

(1) Fondation Eugène Piot : Monuments et mémoires, VII. Pl. II.

dan bir stamnos üzerinde tasvir edilen içkili bir sahnede, Diyonizos'un etrafında eğlenen Müza'lardan biri def, çalar (2). Myrina'da bulunan Helenistik devirden bir duvar üzerinde, önlerinde bir altar, sağ taraflarında tapınağı temsil eden bir sütun bulunan, oturmuş kadından birinin elinde def vardır (3); Yanlarında altar, bir tapınak sembolü bulunduğu göre bunların da bir tanrıça, yahut rahibe olmaları şüphesizdir. Capua'da bulunan M. Ö. I. yüzyıldan bir Hermafrodite de bir elinde def tutmaktadır (4).

Bu defli dini sahnelerden heykelciğin bir tanrıça yahut rahibe olduğu anlaşılıyor. Buna bir Diyonizos Mümini de diyebiliriz; Efsanelere göre, onlar kadınlı erkekli, geceleri yüksek yerlerde, ellerinde meşaleler olduğu halde flüt, davul ve çalparalarla gürültülü bir tören yaparlardı (5). Yanındaki def onu, Rhea yahut Kybele'ye de yaklaştırır. Peterich Eckart'a göre Rhea'ya dağlık tabiatın tanrısı olarak, birçok dağlık illerde (Anadolu da dağlıktır), hepsinden çok Girit'de tapılırdı. Girit'de Kuret'ler Rhea'nın Rahibi idiler. Rhea çocuk Zeus'u orada İda dağının bir mağarasında büyüttüğünden bir adı da «İdaliana» idi. Onun yaradılışı ve tapımı Küçük Asya'da bir toprak bolluğu tanrısı olan Kybele'ninkiyle birleşti. Kybele, Lydya ve Phirigia'da «Uluana» adı altında çok büyük saygı görürdü. Rhea-Kybele, panter ve aslanların çektikleri araba üzerinde ormanlık ilde dolaşır, Rahipleri ve tapıcıları olan Koryabat'lar, ziller, borular, flütler ve kendi buluşları olan def'lerle onun arkasından giderek vahşi coşkun havalarda çalarlardı (6). O halde

esere, Rhea yahut Kybele tasviri gözüyle bakabiliriz; Fakat Kybele tasviri olarak kabul edersek hakikate daha çok yaklaşmış oluruz. Bu fikrimizi kuvvetlendirecek birçok misaller de verebiliriz. Meselâ M. Ö. V. yüzyılda mermer bir stelde, Hermes'le beraber görülen Kybele, aslanıyla ayakta durmakta, ileriye uzattığı sol eliyle fiyale, yukarıya kaldırmış olduğu diğer eliyle de def tutmaktadır (7). Başka bir stelde, yanında aslanı bulunan bir sandalyede oturmuş, gene sol eliyle fiyale, diğer eliyle de def tutmaktadır (8). Bir yerde de heriki tarafında aslanı bulunan, buradaki sandalye tipindeki bir sandalyede oturmuş, sol eliyle aslanının üzerinde dik duran bir def tutmaktadır (9). Bir Yunan parasında, bir tarafında aslanı bulunan, aynı tip sandalyede aynı şekilde oturmuş, sol kolunu sandalyenin kenarında dik duran bir defin üzerine dayamıştır (10). Diğer bir parada, aynı tip sandalyede, aynı şekilde oturmuş, bir elinde def vardır (11). Trajanus'a ait bir parada solunda aslanı bulunan, bir sandalyede oturmuş, ileride olan sol eliyle fiyale tutmuş, sağ kolunu yanında dik duran definin üzerine dayamıştır (12). Antonius Pius'a ait iki parada da aynı tasvir görülmektedir (13). Mermer bir heykelinde Kybele, solunda köpeği bulunan bir sandalyede oturmuş, köpeğinin başında dik duran bir def tutmaktadır (14). Başka bir yerde sandalyede oturmuş, sol eliyle kuca-

(7) Gustave Mendel : Catalogue des Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines. II. s. 150.

(8) R. S. Rinach : Répertoire de la Statuaire Grecque et Romaine II. 1912. s. 339.

(9) R. S. Rinach : Répertoire de la Statuaire Grecque et Romaine III s. 80, 83, 117, I, III.

(10) Catalogue of the Greck Coins of the Phrygia. In the British Museum. PI. V. 5.

(11) Catalogue of the Greck Coins of the Phrygia. In the British Museum. PI. XL. II.9.

(12) Catalogue of the Greck Coins of the Phrygia In the British Museum. PI. XX. 4.

(13) Catalogue of the Greck Coins of the Phrygia. In the British Museum. PI. IX 5. ve PI. L4.

(14) R. S. Rinach : Répertoire de la Statuaire Grecque et Romaine II, s. 27. I.

(2) Jarbuch des Deutschen Archeologischen Instituts band XXXII. 1917, s. 87, Ab. 58.

(3) H. B. Walters, M. A., F. S. A. : Catalogue of the Terracottas in the Department of Greck and Romain Antiquities, British Museum. PI. XXXV.

(4) Aynı kitap ..... PI. XXXVII.

(5) Mansel, Arif Müfit : Ege ve Yunan Tarihi, s. 216.

(6) Peterich Eckart : Küçük Yunan Mitologyası, s. 59.

ğında oturan köpeğinin başını okşamakta, havada duran diğer eliyle de def tutmaktadır (15). Gene bir stelde, kucagında köpeğiyle bir sandalyede oturmuş, ilerde olan sol eliyle fiyale, diğer eliyle de def tutmaktadır (16).

Bu misallerden anlaşılıyor ki Kybele, yanında bazan aslan, bazan köpek bulunduruyor, fakat defi daima yanındadır. Bazan aslansız veya köpeksiz de tasvir edilmiştir, bununla beraber defi eksik değildir: Berlinde bir mezar stelinde Kybele, burada olduğu gibi tek başına sandalyede oturmuş, bir elinde def vardır (17). Faustina'ya ait bir parada, gene tek başına, bu tip bir sandalyede oturmuş, ilerde olan sol eliyle fiyale tutmuş, sağ kolunu da sandalyenin kenarında dik duran definin üzerine dayamıştır (18).

Bu tek başına oturan, defi de yanından eksik olmayan misallerden anlaşılıyor ki heykelcik, ancak Kybele'nin tasviri olabilir.

Hüviyetini seçebildiğimiz eserin ne zaman yapıldığına birden karar veremeyiz; Zira hareketsiz dimdik oturuşu (19), yüzündeki sun'î tebessümüyle ilk bakışta arkaik bir tesir uyandırmaktadır. Fakat bazı özelliklerinden dolayı daha geç devirlere tarihlenebilir. Meselâ boyun uzunluğu, saç tuvaleti, diyademiyle Eutresis (20), Tanagra (21) Helenistik Pt. figürinlere çok benzemektedir. Bunlardan bir eserin saç tuvaleti ve diyademi önden aynı oldu-

ğu gibi arkadan da aynıdır (22). Helenistik başka eserler, saç tuvaleti, göz kenarlarının işlenişi, alın ve çene şekli bakımından buna çok benzemektedir (23, 24).

Boyun uzunluğu, saç tuvaleti, Helenistik eserlerde görüldüğü gibi Geçhelenistik eserlerde de görülmektedir (25). Bu hususiyetler Roma devrinde de vardır: Meselâ halen Campana'da bulunan, M. S. I. yüzyıldan Pt. bir kadın başında, boyun uzunluğu, alın çene, burun şekli aynı olduğu gibi diyademin ön ve arkadan görünüşü de aynıdır (26); Öyleki ikisinin de aynı sant'atkâr elinden çıktığı dahi akla gelmektedir.

Heykelciği karakterize eden bu hususiyetler, hernekadar Helenistik devirde görülüyorsa da, müteakip devirlerde de görüldüğünden, onu kat'i tarihlenemize bir vesile teşkil edemez. Bunun için başka hususiyetleri aramamız icap etmektedir. Bunlar da kiyafetinde görülmektedir: Tunikasını karakterize eden yaka şekline kat'i tarihlenmiş eserlerde rastlanmamıştır; Yalnız Clercq'in koleksiyonunda, Antoninler, yahut Séverler devrine tarihlenen Héliopolis tanrısının tasviri olan iki bronz statüde yaka şekli aynı olmakla beraber, hitonunun uçlarının omuzdan koltuğa doğru sarkış vaziyeti de aynı tarzdadır (27). Bedenin ön kısmındaki pili duruşu ise M. S. III ve IV. yüzyıllardaki stel kabartmalarında görülmektedir (28).

(15) R. S. Rinach : Répertoire de la Statuaire Grecque et Romaine s. 270. I, III, V, VI.

(16) R. S. Rinach : Répertoire de la Statuaire Grecque et Romaine 1919. S. 339.

(17) R. S. Rinach : Répertoire de la Statuaire Grecque et Romaine 1962, s. 15.

(18) Catalogue of the Greck Coins of the Lydia. Pl. XVIII 8.

(19) Jarbuch des Deutschen Ar. Inst. 8 - 1893 ve 10 - 1895.

(20) Hetty Goldman, PHD. Excavations at Eutresis in Boeotia. Fig. 309 - 3.

(21) Kleiner, G. : Tanagrafiguren Untersuchungen Zur Hellenistischen Kunst. Geschichte. Berlin 1942. etaf. 12 d, 32 c, 38 b,

(22) Alfred Laumonier : Catalogue de Terres Cuites du Musée Archéologique de Madrid. Pl. XIII 21.

(23) Alfred Laumonier : Catalogue de Terres Cuites du Musée Archéologique de Madrid. Pl. XIII 21.

(24) Hetty Goldman : Excavations at Gözlükule, Tarsus. I. Fig. 241 de 381, 383, 384, 385.

(25) Hesperia Journal of the American School of Classical Studies at Athens. Vol. XVIII, No. I. 1949, Pl. 14 - 9.

(26) Lo Duca : Art Romain Primitif. Paris 1944 Fig. 4.

(27) Eugène Piot : Monuments et Mémoires. II. Paris 1905. XII, Pl. VII.

(28) B. C. H., 1909, s. 293, Fig. 20 ve C. W. M. Cox A. Cameron : Monumenta Asiae Mimoris Antiqua. Pl. 28, 108.

Böylece heykelciğin yapılış tarihinin M. S. III. yüzyıldan daha evvel olamayacağını söyleyebiliriz. Kanaatımızı bu devirden bir Kybele heykelciği de kuvvetlendirilebilir. Kybele bu tasvirinde, tek başına aynı tip sandalyede, aynı tarzda oturmakta olup, sağ elini önyana uzatmış karşından birşey ister gibidir (Bu heykelciğin de kopmuş olan elinin aynı durumda olması muhtemeldir). Diğer eliyle de sandalyesinin kenarında dik duran bir def tutmaktadır. Defin biçimi, kolunun defin üzerinde duruşu, defi tutan parmaklarının tutuş vaziyeti bunun bir eşi gibidir.

Eserin kıyafetinde de büyük bir benzerlik vardır: Tunikasının dizlerini örtüş vaziyeti, bir ucunun omuzunu kapatarak koltuğa doğru sarkışı onun tıpkısıdır. Yalnız bu eserde omuz kapanışı tek taraflıdır (29). Bu tek taraflılık nazari itibara alınmazsa, heykelciği yapan san'atkârın böyle bir eserden ilham aldığı dahi akla gelebilir.

II — Kadın Heykelciğinin Üst Kısmı (11405)

Yük. 29. 5 cm., Gen. 18 cm., Boyunla Baş Yük. 16. 5 cm. Baş Gen. 10. 4 cm., Baş Der. 9. 6 cm.

Başı boyun kökünden kopmuş, gövdesi yandan ikiye bölünmüştür. Sağ kolu dirsekten, sol eli bilekten, gövdesi kalçadan kırılmış olup parçaları kayıptır (Resim 2 a, b).

Eser diğerine nazaran açık kiremidi renkte, gayet temiz hamurdan yapılmış, iyi de pişirilmiştir.

Bu parça her bakımdan onun, üstün bir san'atkâr elinden çıkmış, büyükçe bir nümunesidir. Yüz hatları aynı olmakla beraber bu eserde daha yumuşak ve tabiidir. Göğüsler, herikisinde de birbirinden uzak, tabii bir şekilde yapılmıştır, fakat bu eserde daha canlıdır. Herikisinin belinde, hemen göğüslerin altından bağla-

nan bir kuşak vardır. Fakat o eserin kuşağı beline yapılmış gibi durmakta olup, beden bu kısmında hiçbir değişiklik olmamıştır. Bu eserde ise, daha zarif olan kuşak belini sıkmakta, bundan dolayı beden bel kısmı hafif incelmektedir. Tunikanın pilileri de beden durumuna uymuştur. O eserde kuşağın düğümü olmadığı gibi aşağıya sarkık duran uçlar, dilim şeklinde bir nevi süs gibi, bedene yapışık olarak durmaktadır. Bu eserde ise kuşak, beden orta kısmında, tabii bir şekilde düğümlemiş, uçları da gayet tabii durumda aşağıya sarkmaktadır.

Hitonunun uçlarının duruşunda da bir tabiiyet vardır. Öbüründe omuzlara yapılmış gibi, koltuğa sarkan uçlar, bu eserde tabii bir şekilde kıvrılarak koltuğa doğru sarkmaktadır. Hitonunun, dizlerini kapatarak koluna doğru gelen, uç kısmı da diğer eserde, kolunun üzerine yapılmış gibi durmakta, bu eserde ise tabii kıvrımlar teşkil ederek kolunun üzerine gelmektedir.

Saç ve gözlerinin kenarındaki siyah boya izlerinden, bunun da diğeri gibi vaktinde siyah saçlı ve kirpikli olduğu anlaşılıyor.

Her bakımdan onun benzeri olan bu eser, yalnız boynuna bir kolye takmıştır.

Eserin duruşundan, kollarının vaziyetinden, diğeri gibi bir sandalyede oturduğu tahmin edilebilir. Bedenin kopmuş olan kısmından kolunun üzerine doğru gelen hitonunun, duruşu da bu tahminimizi kuvvetlendirmektedir.

Bir tanrıça tasviri olması muhtemel olan bu eserin vücut hatları, bilhassa göğüslerin muntazam ve birbirinden uzak oluşu onun, Helenistik devirden önce yapılamayacağını sağlar. Kuşağın hemen göğüs altından bağlanması, ilk defa Helenistik devirde görüldüğünden, bu fikrimizi daha çok kuvvetlendirmiş oluruz. Bunun için birkaç misal de verebiliriz: Halen Boston'da bulunan Helenistik devirden

(29) Félix Guirad : Mythologie Général. s. 185. Pl. 396 E.

bir torzo, aynı şekilde vücut hatlarını belirtecek kadar ince bir elbise giyinmiş, beline hemen göğüslerin altından bir kuşak bağlamıştır. Kuşağın düğümü önortada olup, uçları aşağıya sarkmaktadır. Eser göğüs yapılışı bakımından da buna çok benzemektedir (30).

Halen Atina Millî Müzesinde bulunan, M. Ö. III. yüzyıldan mermer heykelin giyinişi bu tarzda olup, hitonunun bir ucu da sağ koluna dolanarak aşağıya sarkmıştır. (31). Tanagra'da bulunan, aynı devirden Pt. bir figüründe, bel aynı şekilde bir kuşakla bağlanmış, tunikası aynı tarzda pililer teşkil etmiş, hitonunun bir ucu da aynı şekilde, sağ kolunun üzerinden sarkıtılmıştır (32). Eser saç tuvaleti bakımından da buna çok benzemektedir.

Bu tip giyinişleri Roma devrinde de görüyoruz: Napoli Müzesinde bulunan Liviya'nın heykelinde kuşak, hemen göğüslerin altında, vücudun önortasında düğümlemiş, uçları aşağıya sarkmıştır (33). İnce kumaştan olan tunikası, burada olduğu gibi sık pililer teşkil etmiş, hitonunun bir ucu koluna atılıp oradan sarkıtılmıştır. Miletos'da bulunan, halen İstanbul'da olan Antonius zamanından mermer kadın heykelinde de hitonun bir ucu, aynı şekilde kolunun üzerine atılıp oradan sarkıtılmıştır (34).

Yanakların dolgunluğu, çenenin yuvarlaklığı, dudakların inceliği ve saç tuvaletinin önden görünüşü bakımından, Roma'da Pallazzo dei Conservatori'deki Sabina'nın mermer büstünü hatırlatmakta-

(30) Gisela M. A. Richer, Litt. D.: The Sculpture and Sculptors of the Greeks. Fig. 332.

(31) Jules Repond: Les Secrets de la Draperie Antique de l'Himation Grec au Pallium Romain s. 82, Fig. 64

(32) Kleiner, G.: Tanagrafiguren Untersuchungen Zur Hellenistischen Kunst Geschichte. Taf. 12

(33) Gerhard Rodenwaldt: Die Kunst der Antike. Lev. 554.

(34) Belleten, Cilt V, Sayı: 39, Lev. LVIII.

dır (35). Şu farklıki bu eser yerli, diğeri ise yüksek bir san'atkarın elinden çıkmıştır.

Bu kadar misal vermeden de heykelciğin, M. S. III. yüzyıldan daha evvel olmayacağını söyleyebiliriz. Zira 11403 numaralı eseri M. S. III. yüzyıla tarihlenmiştik. Bu eser onun çok itinayla yapılmış bir eşi olduğuna göre bunun da M. S. III. yüzyıldan daha evvel yapılamayacağını söyleyebiliriz.

III — Ayakta Duran Kadın Heykelciği (11404)

Kaidesiyle beraber Yük. 36. cm., Gen. 10 cm., Der. 7 cm., Baş Yük. 7 cm., Baş Gen. 5 cm., Baş Der. 4. 5 cm.

Başı boyundan kopmuş, parçalar tamdır. Eserin arkasında 1. 8 cm. çapında bir pişirme deliği vardır.

Kenarı içbükey bir kaidenin üzerinde, ayakta duran bir kadın tasvir edilmiştir (Resim 3 a, b).

Bunun da diğerleri gibi bir tanrıça tasviri olması kuvvetle muhtemeldir. Vücudu önileriye müteveccih olup, sol dizini hafif ileriye bükmüş, böylece vücut ağırlığı sağ ayağına yüklenmiştir.

Dar olan omuzları üzerinde, nisbetsiz uzunlukta, hafif sağa dönük boynu, ufak oval bir yüzü vardır. Alnı dar, çene çıkık, burun büyükçe, ağız ise ince bir çizgiyle gösterilmiştir. Göz pınarları birbirine çok yakın, göz bebekleri işlenmemiş, sağ gözü iğridir.

Saç tuvaleti diğerlerinininki gibidir, fakat bunun kulağını kapamış, kulağın yalnız uç kısmı gözükmektedir. Başında da diğerleri gibi bir diyadem vardır.

Vücudu nisbetsiz, göğüsleri çok yukarda, birbirine yakın bir çift top düğme şeklinde gösterilmiştir. Sağ eli boynuna doğru kaldırılmış, sol eli ise aşağıya sarkıtılmıştır.

(35) Jahrbuch des Deutschen Ar. Inst. 53 - 1958, s. 310, Abb. 20.

Heykelcik ince bir hitona bürünmüş; Hitonu vücuduna iki defa dolanmıştır. Bu dolanmadan mütevellit sol kol altından sağ dirseğe doğru meydana gelen kıvrımlar sol omuzdan göğüslerin üzerine gelmiş, heykelcik sağ eliyle bu kıvrımları tutmuştur. Aşağıya sarkık olan diğer eliyle de vücudunun sağ tarafından sol tarafına doğru gelen kıvrımları tutmuştur. Hitonun tutulduktan sonra artan kısmı aşağıya sarkmıştır. Alttan görünen tunikası, ince sık pililer halinde ayaklarının üzerine dökülmüştür.

Bu eser de diğerleri gibi, ilk bakışta Arkaik bir tesir uyandırmaktadır, fakat dizinin hafif öne çıkıklığıyla M. Ö. V. yüzyıldan daha evveline tarihlileyemeyiz. Öyleki bazı hususiyetlerinden dolayı da daha geç devirlere tarihlememiz icap etmektedir. Meselâ göz pınarlarının birbirine yakınlığı, gözlerinden birinin iğriliği, British Museum'da bulunan, Helenistik bir eserin hususiyetlerini taşımaktadır (36). Gene bu müzede, üstün bir san'atkâr elinden çıkmış Helenistik bir eserin boynunun iğriliği, saç tuvaleti, gözlerinin birbirine yakınlığı buna çok benzemektedir (37).

Tell Sandahanna'da bulunan Helenistik Pt. bir eser de her bakımdan buna benzemektedir (38). Bu eser de cepheden tasvir edilmiştir. Uzun boyunlu, yüzü oval ve ufak, alını dar, burnu büyük, göz pınarları birbirine çok yakın, sağ gözü iğri yapılmıştır. Saçları aynı şekilde taranmış, başında da aynı şekilde bir diyadem vardır.

Bunun da omuzları dar, göğüsler birbirine yakın bir çift top düğme şeklinde gösterilmiştir. Yukarıya kaldırmış olduğu sağ eliyle yakasını, aşağıya sarkmış

olan sol eliyle de hitonunun ucunu tutmaktadır. Üzerinde durduğu kaide dahi bunun bir eşi gibidir. Bu farklılık o eser, heykelciğe nazaran üstün bir san'atkâr tarafından yapılmıştır.

Halen Madrid'de bulunan gene Helenistik devirden Afrodite heykeli de, omuzların darlığı, boynun hafif yana çevrilişi, yüzünün minyonluğu, saç tuvaleti ve diya-demiyile, bu heykelcikle aynı devirde yapılan, fakat üstün bir san'atkâr elinden çıkan bir örneğidir (39). Aynı müzede bulunan, aynı devre tarihlenen bir kadın heykeli de buna benzemektedir (40) Bu eser de aynı şekilde bir kaidenin üzerinde ayakta durmaktadır. Heykelciğe nazaran üstün bir san'atkâr elinden çıkan bu eserin de yüzü ufak, saç tuvaleti, diya-demiyile, hitonunun kıvrımları onun bir eşi gibidir. Aynı müzede bulunan, gene aynı devre tarihlenen Pt. figürinler, başın duruşu, saç tuvaleti, kolların duruşu bakımından buna çok benzemektedir (41).

Eutresis'de bulunan aynı devirden Pt. bir eserdeki saç tuvaleti, çenenin yapılışı buna çok benzemektedir (42).

Helenistik devirde yapılan bazı stellerde de bunun benzerine raslıyoruz : Meselâ Delos'da bulunan bir steldeki kadın tasvirinde, sol diz öne çıkık, vücut ağırlığı sağ ayağa yüklenmiştir. Bol olan hitonu aynı şekilde kıvrımlar teşkil etmekte, tunikası da aynı şekilde pililer halinde ayaklarının üzerine dökülmektedir (43). Halen İstanbul Müzesinde bulunan bir steldeki kadın tasvirinde, vücudun duruşu,

(39) Catalogue de Terres Cuites du Musée Archéologique de Madrid. Pl. XLIX. 3.

(40) Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities British Museum : H. B. Walters, M. A., F. S. A. Pl. LXXII 3.

(41) Aynı eser ..... Pl. LXXI. 1-3, Pl. LXXII. 1, 3, Pl. LXXIII 2, 3,

(42) Hetty Goldman, P. H. D. : Excavations at Eutresis in Beotia, Fig. 310. 9.

(43) Ernest Buschor : Die Plastik Der Griechen. s. 103.

(36) Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities British Museum : H. B. Walters, M. A., F. S. A. Pl. LXXII

(37) Aynı eser ..... Pl. XXXV.

(38) Jahrbuch 1908 XXIII. Archäologischer Anzeiger, P. 406, Abb. 18.

gözlerin işlenişi, giyiniş tarzı, buna benzediği gibi, elbisenin düğmesi gibi duran göğüsleri bunun bir eşi gibidir (44).

Heykelciğin benzerine Roma devrinde de rastlıyoruz : İstanbul'da bulunan Miletos'dan gelme bir mermer heykel, duruşu, giyinişi bakımından buna çok benzediği gibi (45), M. S. II. yüzyılda yapılan mermer kadın heykeli de bunun bir eşi gibidir (46). Bu eser de bir kaidenin üzerinde ayakta durmaktadır. Sağ kolu yukarıya kalkık, hitonunun soldan sağ omuz üzerine gelen kıvrımlarını tutmaktadır. Aşağıya sarkık olan diğer eliyle de hitonunun diğer ucunu tutmaktadır.

Cyzicos'da bulunan, M. S. yüzyıla tarihlenen mermer rahip statüsünde de vücut, kolların duruşu ve giyinişi heykelciğe o kadar çok benziyor ki, bunu yapan sanatkarın böyle bir eserden ilham aldığı dahi akla gelmektedir (47).

Bütün bunlardan, Heykelciğin M. S. II. yüzyıldan daha erken yapılamıyacağını söyleyebiliriz.

IV — Heykelcik Parçası.

Yük. 30 cm., Gen. II. 5 cm., Der. 12 cm.

Eser, dizlerinin hizasından ikiye bölünmüş, belden yukarısı ve arkası kayıptır (Resim 4).

İçbükey kenarlı, beyzi bir kaidenin üzerinde ayakta duran, bir kadın tasvirine ait olan bu parça, toprağının rengi, temizliği ve iyi pişirilmesi bakımından 11405 numaralı eseri hatırlatmaktadır. Bu parçanın da bir tanrıça tasvirine ait olması muhtemeldir.

Bacakları birbirinden hafif uzakta, sağ dizi öne büküldüğünden, vücut ağırlığı sol ayak üzerindedir. Diğerlerine nazaran kalın bir hitona bürünmüştür. Hito-

nun sağdan solyukarıya doğru gelen, muntazam diyagonal kıvrımları belin sol tarafında birleşmekte, oradan, kuşak hissini veren, bir çift yuvarlak şerit aşağıya sarmaktadır. Üzerindeki boya izlerinden, vaktinde siyah olduğu anlaşılan tunikası, ise dikine muntazam kıvrımlar halinde ayaklarının üzerine dökülmektedir. Ayaklarında sandal vardır; Sandalın üst kısmı işlenmemiştir.

Eser duruşu ve giyinişi bakımından, M. Ö. IV. yüzyılda yapılmış hissini vermektedir (48) (49), fakat benzerlerine Hellenistik devir eserlerinde de rastlıyoruz. Meselâ Tanagra Pt. figürinlerinden biri aynı şekilde ayakta durmakta, hitonu ve tunikası aynı tarzda kıvrımlar teşkil etmektedir (50) M. Ö. III. yüzyıldan Pt. bir eserin de alt kısmı bunun bir eşi gibidir (51).

Eserin benzerlerine, Roma devrinde de rastlıyoruz. Halen İstanbul'da olan mermer bir heykelde, bu eserde olduğu gibi, himatiyon belin sol tarafına doğru diyagonal kıvrımlar teşkil etmekte, tunikası da dikine kıvrımlar halinde ayaklarının üzerine dökülmektedir (52).

Miletos'da Faustina hamamında bulunan, G. Mendel'e göre M. Ö. II. yüzyıldan kopya edilen iki eser (53) ve bir Muza heykeli, bu eserde olduğu gibi, beyzi bir kaidenin üzerinde ayakta durmakta, dizlerinden biri öne çıkık olduğu için vücut ağırlığı tek ayak üzerindedir. Bunların ayakları aynı tip sandallı, hiton ve tunikaları da aynı tipde olup aynı tarzda kıvrım-

(48) AJA. XLVIII - 1944, s. 238, Fig. 18.

(49) Erst Buschor : Die Plastik der Griechen. s. 103 (Bildnisstatue).

(50) G. Kleiner : Tanagrafiguren Untersuchungen zur Hellenistischen Kunst Geschichte. Taf. 12 d.

(51) Jules Repond : Les Secrets de la Draperie Antique de l'Himation Grec au Pallium Romain, s. 82, Fig. 41.

(52) Belleten 39, Lev. LVII, Res. 12.

(53) G. Mendel : Catalogue des Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines II s. 320, 322, 323.

(44) Gustave Mendel : Catalogue des Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines. III, s. III.

(45) Belleten 39, Lev. LVII, Res. 12.

(46) G. Mendel : Catalogue des Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines I. s. 344.

(47) G. Mendel : Catalogue des Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines II. s. 312.

lar teşkil etmektedir. Öyleki eserlerin örnek olan kısımları, bu parçanın iyi bir san'atkâr elinden çıkan birer eşi gibidir.

Eser, kopmuş olan kısımları kayıp olduğundan, ancak mevcut parçaya göre tarihlenebilir. O halde bahsettiğimiz benzerlerine göre parçayı, M. S. II - III. yüzyıla tarihliyebiliriz.

Sonuç :

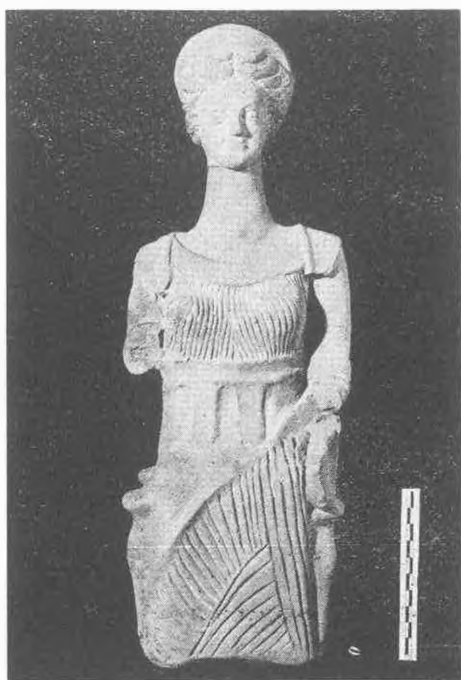
Eserlerin yapılışında kalıp kullanılmıştır. Yapılışlarında cephecilik hâkim olduğundan, arka kısımlar işlenmemiştir (Resim 5). Uzun yılların bir çok tesirlerinden dolayı üzerleri aşınmıştır. Başlangıçta temas edildiği gibi, mevcut izlerden, hepsinin vaktinde beyaz astarlı, üzerlerindeki teferruatın da kırmızı ve siyah renklerle işlenmiş olduğu anlaşılıyor.

Her bakımdan birbirine benzeyen bu eserler, kendi aralarında birer çift teşkil etmektedirler (11403 numaralı eserle 11405 numaralı eser, 11414 numaralı eserle numarasız olan parça). Daima bu çiftlerden biri diğerine nazaran daha tabiidir. Tabii tapılan eserlerin toprağı daha açık renkte, temiz olup iyi de pişirilmiştir. Bu durumdan eserlerin, aynı devirde, muhtelif zamanlarda, yahutta aynı zamanda muhtelif atölyelerde yapılmış olduğu tahmin olunabilir.

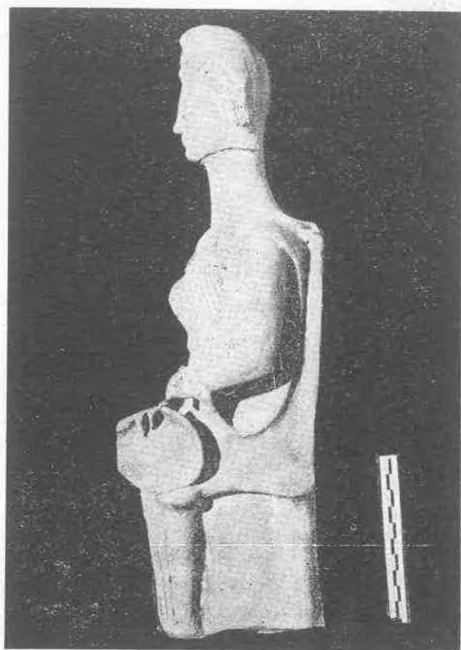
Bunların birer adak olmaları kuvvetle muhtemeldir. Zira pt. heykeller Arkaik devirdenberi adak olarak kullanılmıştır. Bu maksatla yapıldıkları zaman, bazan yalnız bir burun, yahut bir ayak (Lindos'da bulunduğu gibi), bazan da bir tanrı tasviri olarak (Eutresis, Cos ve Asos'da bulunduğu gibi) yapılmıştır. Bu eserlerin de birinin Kybele, diğerlerinin de birer tanrı tasviri oldukları hakikate çok uygundur.

Adak olan şeyler, dağınık olarak buldukları gibi, herhangi bir tapınağın içinde toplu olarak (Cos'da Demeter tapınağında olduğu gibi) da bulunmuşlardır. Bu eserler de belki dağınık, belki bir tapınakta toplu olarak bulunuyorlardı. Günün birinde herhangi bir sebepten tahribe uğradılar. Bu tahrip neticesinde kurtarılan parçalar bugün buldukları yere toplu olarak gizlenmişlerdir.

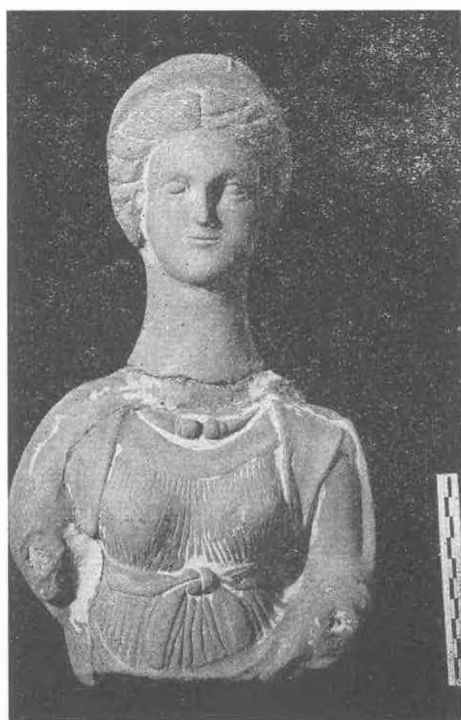
Arkaik devirdenberi yapılagelen pişmiş topraktan heykeller, mahallî özellikler taşımakla beraber, yer yer Sami, Mısır, Grek tesirini de göstermektedirler. Anlatmaya çalıştığımız bu eserlerin de M. S. III. yüzyılda, muhtelif devir, bilhassa Helenistik devir eserlerinden ilham alınarak yapılmış olduklarını söyleyebiliriz.

Res. — 1 a

Res. — 1 b

Res. — 2 a

Res. — 2 b

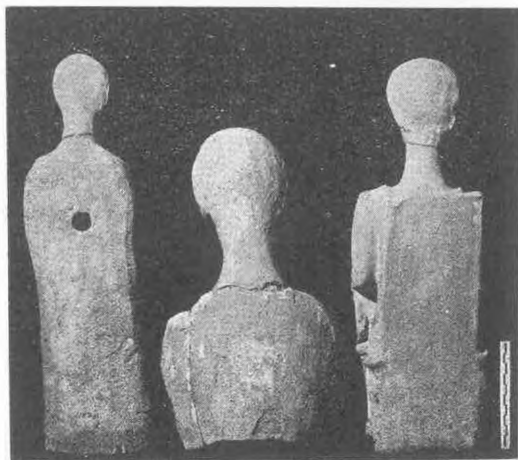
Res. — 3 a

Res. — 3 b

Res. — 4

Res. — 5